

A painting depicting a group of men in a dimly lit, rustic setting. In the center, a man with a mustache, wearing a light-colored shirt, is leaning over a wooden bar counter, pouring a clear liquid from a blue glass bottle into two glasses. To his left, another man is seated at the counter, holding a cigarette. To the right, a man in a light-colored jacket is standing, looking towards the pouring man. In the background, a woman is visible, and another man's face is partially seen on the far left. The scene is lit by a warm, reddish-orange glow from a lamp or lantern hanging above.

УЛАЗНИЦА

УЛАЗНИЦА

263-264

ULAZNICA

ulaznica

ulaznica

263-264

**časopis za kulturu,
umetnost i društvena pitanja,
Zrenjanin,
god. LVII,
novembar 2023.
Broj 263-264**

**ODGOVORNI UREDNIK:
Milan Bjelogrlić**

**ZA IZDAVAČA:
Milan Bjelogrlić**

REDAKCIJA:
Vladimir Arsenić
(glavni urednik),
Mića Vujičić,
Goran Lazić,
Vladimir Tot
(tehnički urednik)

KOREKTURA:
Dragana Sabovljev

PREPRESS:
Vladimir Tot

Slika na koricama:
Stevan Aleksić, Veseli Banačani,
1911
Narodni muzej Zrenjanin

IZDAVAČ:
**Gradska narodna
biblioteka**
„Žarko Zrenjanin”
Zrenjanin
izlazi tri broja
godišnje

ULAZNICA

Sadržaj

POEZIJA

Dejan Aleksić: *Lirikostáze*, 5
Dima Senić: *Zima...*, 11

PROZA

Bojan Brukner: *Afroditopolj*, 21
Bojan Brukner: *Simonid*, 27
Bojan Brukner: *Nauk*, 32
Milica Milić: *Kraj jutra*, 35
Ivana Bulatović: *Zemlja nešto viče*, 41
Dejan Popov: *Dubok zdenac*, 47
Dragana Mokan: *Kroz teške zavese*, 59
Stevica Mihajlov Šepra: *Kratke priče*, 65

ESEJ

Edi Daruši: *Atinski model demokratije*, 71
Novica Božić: *Terencijev književni odnos prema Plautu*, 101

KRITIKA

Srđan Srdić: *Knjiga koju nismo zaslužili*, 115

PREVOD

Imam Kačači: *Slika pokojnika*, 123
Vanesa Ginjeri: *Memoar Nije to ništa strašno Džulijana Barnsa kao soba odjeka*, 131

POEZIJA

Lirikostáze

Lirikostáza I

Dao sam rečima da me zastupaju.
Je li to bio trijumf naivnosti?
Najednom, pesme su postale sudnice,
Gluve arene za unakrsna pitanja.

Drvo na kiši i dalje je bilo drvo na kiši,
Ali sada sam morao da ga objasnim.
I u tome je bilo izvesne krivice
Kad god bih poželeo da sam onaj koji jesam.

Lirikostáza II

Najvažnije od svega što radim
Jeste prisustvovanje istini.
I činim to svakodnevno,
Pod prvidom običnih poslova.

Danas sam, recimo, otvorio prozor
I video da moja košulja na žici
Praznim rukavima grli nešto
O čemu istina ima svoj sud.

Lírikostáza III

Oduvek živim od pitanja.
Šta su odgovori nego varvarska horda
Nasrnula na moja dobra?
Grad za gradom, raste mi imperija,

Na agorama tiskaju se upitnici.
Ali sledi početak vremena; znanja
Zapovedaju da se klepsidre ispune
Prahom hramova u plamenu.

Lírikostáza IV

Priželjkujem da sam arheolog naivac
Koji polazi u berbu šumskih
Jagoda, ali uvek pronađe Troju.
Još bolje: da sam tesanik,

Slučajno ispaо na putu ka temeljima
Drevnog grada koji niče. Pitam se:
Ko mi to, obraslom u vreže divljeg voća,
Nudi muzejsku slavu u zamenu za san?

Lírikostáza V

Dočekujem zrele godine kao trgovac
Na rasprodaji alegorija, zaglavljen
Između grma što govori i vetrovih truba.
Ruku na usta kad zevaš – šapne mi strogo

Unutrašnji censor za obzire i red.
 Dobro bi došla kafa, kanon uspavljuje
 I rasteruje mi lica pred tezgom.
 Već se osvrću ka nekom ko zev skriva pevanjem.

Lirikostáza VI

Pesma satkana od delova razgovora
 Uhvaćenih u prolazu, među svetom
 Na trgovima, u gostionicama; pesma
 Od reči zaposlenih kao sekutići:

Svaki ugriz ostavlja kratkotrajni
 Otisak iz kojeg može da se čita.
 Svaki zalogaj vodi ka istini
 Što se povukla na drugi kraj hleba.

Lirikostáza VII

Gospodin stih se dosađuje u nametnutoj
 Ozbiljnosti; radije bi da opet bude dete
 I čačka nos na violinskom koncertu.
 Seća se kako je praćkom smaknuo vrapca

S komšijine šupe, i vriska učiteljice
 Kad je u damskoj tašni ugledala žabu.
Andante cantabile, čujemo najavu
 I neko se nakašlje pre uvodne tišine.

Lirikostáza VIII

Pita me nesrećno zaljubljeni čovek,
 S licem češće među šakama nego na svetlu,
 Kako to da izrazi rečima a da ne zvuči
 Kao već mnogo puta rečeno.

Neka to bude razgovorni stil, nešto
 Poput čeretanja o vremenskoj prognozi.
 Ali sagovornici da budu senke, predsednik
 Akademije otpale dugmadi i balkonsko bilje.

Lirikostáza IX

Pojedine reči ugibaju se kao
 Dotrajale police pod teretom knjiga.
 Osećamo udar sumnje pri pomisli
 Na njihovu nosivost i značenja

Naherena nad ponorom. Eto, recimo,
 Reč *ljubav*. Sipljiva starica što vekovima
 Tegli svoj prtljag između dva slepila
 Od kojih je jedno uvek tvoje.

Lirikostáza X

Glagoli krenuli u zavičaj, duga kolona,
 Kao u praznično jutro, među divljim
 Brdima gde sova najavljuje kraj gramatike.
 Onda – da se oprštamo, kažu glagoli.

Nije im svejedno, grle se u suzama,
 Ležu u kovčege svojih infinitiva.
 Eto, to sam sanjao, kažem tek probuđenoj
 Ženi koja se proteže u svom malom *biti*.

Lirikostáza XI

Jednom sam postavio jednačinu:
 Kalendar = pesma, ali to je bilo
 U stanju novogodišnjeg pijanstva.
 Ubrzo smo stari kalendar makli sa zida.

Svetla površ za njim otvorila se
 Kao oko čutljivog očevica.
 Ali imao sam samo dane koji ništa
 Ne dokazuju, čak ni sopstveno trajanje.

Lirikostáza XII

Ponekad mi bude žao ljudi
 Koji ne čitaju poeziju.
 Shvatio sam to prolazeći kraj izloga
 Male radnje za dekoraciju.

Staklene ptice visile su
 O končićima, a u blizini
 Harmoniku je svirao pijanac
 Bez ijednog dugmeta na košulji.

Onako kako mrak ulazi
U staru šumu – kao vlastelin
Umoran od celonoćnog kartanja
Negde na drugom kraju sveta,

Dok među granama mali biljojedi
Njuškaju dolazeće hladne dane –
Ulazim u svoju pesmu s rečima:
Prokockao sam te, sad si tuda.

Zima

Nešto je i moguće planirati
Jesen, na primer, sa iskošenim zracima – znacima
Leto, koje sledi nakon, jer sve je naopako
Na ovoj zemlji i opire se logici
Hronologiji priovedanju
Zatim tragove lisica na rukama
Poput modrih urezanih narukvica
I proleće koje se preskače
Posebno sada, posebno u decembru

Zima zaudara u vazduhu
Biće duža od prethodnih
Sirovi psi iskeženih očnjaka
Otimaju se o komad drveta
Kostiju odavno nema, zakopane su duboko
Videli smo poslednje ljude hodali su krajolikom
Ono što beše čir na želucu
Sada su ruke nakon masakra

Autoportret

Istorija se ovde pretvara u geografiju
Deklinacija prisvojnih zamenica
Prokletstvo pogrešne pedagogije
Prepričava prošlost pesme

Pre pre pre pre pre
Sa svakim narednim, nož je dublje u grlu
Drži ga ruka učitelja neznalice
Koji je unapred osuđen na propast

Čije je grlo u koje se sečivo zariva
Ruke koje ga drže, stegnuti zubi
Nemi krik moguće pobede
Trenutak u kojem suze grunu na oči

Dželat sebe neprekidno uverava da je žrtva
Autoportret sumnjivog kvaliteta

Sudbina očeva

Gledam u ljudska stopala i prste
dok od običnog točenja goriva
pravim simulaciju seksualnog čina
čas ubrzavajući čas usporavajući dotok

Nokti su ono što me najviše užasava
začuduje i plaši
primam pare ne dižući pogled
da slučajno ne prospem dragocenu kap

One su ionako samo uzalud rasuto seme
što oplodivši utrobe čeličnih majki
rađa nove i nove obrtaje točkova
niz put u meni nepoznatom pravcu

Osećam svu surovost sudbine očeva
posmatram zanoktice i malje
kako ispunjavaju prostor sandala
ovičen kaiševima nečije nevine kože

Druga noć

Druga noć pruža prste u mraku
Nosi suknju i belu bluzu
Pravi se da sluša
Pije vodu iz plastičnih čaša za pivo

Poznaje surovost rastanka
Zadah toaleta celovečernjih kafea
Pelinkovac i hašiš spisateljskih zabava
Kad od taštine padaju maske pristojnosti

Zidovi su njeno utočište
Uz njih može da se sakrije
Da se pravi nevešta
Uspuže se uz cigle kao senka i čeka

Druga noć dolazi kad je ne zoveš
Tužna je kao provincijska stanica u novembru
Na kojoj za armiju pikavaca
Tango plešu ružičaste najlon-kese

Njena logika izmiče priovedanju
Krta nežnost njeno je srce
Koje ne prolazi

Maslinjaci

Maslinjaci pokoru vrše korom listom i uljem

Ruka prolazi kroz koloplet vena

Neki to zovu poezijom

Muslim na seks i mirise

Korijander bergamot traženje reke

I trpeljive magareće sapi

Strukove lavande na koju ti miriše kosa

Mederteran je zaspao i hrče

Koža je zategnuta kao peraje nevidljive ribe

Svet se traži u ikri u krtim iznutricama ježeva

Trljanje bodlji o stenu providne sandale beloputih turista

Susret u drugom moru na njegovom dnu

Danas kopamo bunar u potrazi za zlatom

Razbijen sam vrč a ti blistaš među ženama

Sve što mi ostaje su tragovi zuba u kamenu

Kako tuljani vode ljubav

U početku veoma nespretno
Snovidica svedoči o susretu na stepeništu
Dodir nosevima, potpuno skupljene usne
Iza njih vrebaju oštiri beli zubi

Tuljani leže na kauču ispred televizora
Opušteniji podignu noge, podviju kolena
Drugi stave ruke u džepove pantalona
Popiju flašu blatine, grickaju seckanu mrkvu

Prikradaju se s vadićepom u ruci
Hvataju zeleni odsjaj u očima
Jedno drugom nude svoju kosu
Ramena obraz njušku

Tuljani leže jedno preko drugog
Zatvorenih očiju dahću u falsetu
Potajno se osmehuju ogledalu
Posle se dugo bište i češu

Izvaljeni na stenu među santama leda
Sanjivo posmatraju severno nebo
Crvena mrlja preseče horizont
Tvrđava samoće počne da se topi

Glasovir

Previše S rekao je poentirajući jeftinu dosetku
 Praistorijski vic ispričan na pogrešnom mestu
 Čiji je saveznik izgubljeno vreme
 Život protračen u čekanju fejzbuku
 Gromoglasnim aplauzima za druge

Previše S iako ga uistinu tamo i nema
 Glasovi se otkrivaju kao lažni saveznici
 Nešto se kotrlja glom poput lisica u igri
 Dok ne dođu psi nanjuše trag i krene hajka
 Kud onda nestane mala lija
 Strahuje u strahu i samuje u samoći

G je grozno i grandiozno, J jako jurodivo
 L ludo potpuno lakomisleno landravo
 Skrivanje iza šuškanja prekida vazdušne struje
 Gimnastičke figure koje pred publikom izvodi jarac jezik
 Sve se nauči prerano i potom ne koristi
 Pobeduju čutnje, vozići u zabavnim parkovima
 Ćire čušnute u zapećak istorije, oživljene aliteracijama

Praznina dobuje u nepravilnom ritmu
 Sinkope kiše po razvaljenom oluku
 Ako ga sustigne umor neka zatvorи oči legne zaspi
 Ostavite ga neka sačeka naredni konvoj, rečenicu
 Pritisci su preveliki neprekidno zaviruju preko ramena
 Ulaze u kadar staju pred objektiv traže nemilost pažnje
 Ne znaju šta ih čeka ko ih posmatra čuva
 Uzdaju se u veličinu poezije

Ispod granice čujnosti

Svaka stvar ima svoju frekvenciju
Tvoja kosa, zubi, mrtva usta, drob
Odranog zeca koji leži u kadi uporno
Nedeljom uveče u poznu jesen
Žena nagnuta nad sićušnim lešom
Kao da mu svlači kožu
Rutava majica koja se skida preko glave
Kad završi dobiješ okrvavljeni fetus
Čista majeutika smrti kao priprema
Nakon sve te krvi sluzi sićušnih govana sačme
Neko će se u toj kadi tuširati
Deca će zeće šape i repove nositi kao priveske

Tok vode ima svoju frekvenciju
Hrapavi metal kroz koji ona stiže takođe
Otvor koji sisaju zadihana usta
Kao Bernulijevu dojku
Kada se usne razmaknu mleko opere ruke,
Ispere prašinu iz pora
Skine zemlju sa zglavaka,
Krv skorenju, slinu pod nosem

Kupatilo ima svoju frekvenciju koju ne čuješ
A stara žena će reći mlađoj
Ono što ne čuješ ne postoji
Ono što ne vidiš ne postoji
Košara s plastičnim voćem
Sve je neophodno
Hrana ulazi i izlazi u gomilama
Hrpe životinjskih leševa, kanistri mleka
Ispod granice čujnosti

PROZA

Afroditopolj

PRVO KOLENO

Priča koja sledi odigrala se na jednom od onih ostrva koja su nestala sa lica zemlje pre nego što su moreplovci krenuli da prave vrlo precizne mape. Ipak, za razliku od legendarne Atlantide, ovo ostrvo bilo je manje i daleko lepše. Pre svega zbog Afroditopolja – čuvenog grada po kom je i ostrvo dobilo ime. Njegovi osnivači su govorili da ništa lepše nikad nije postojalo od kada je bogova i ljudi. Naravno, niko nije znao tačno gde se Afroditopolj nalazio, osim da je zasigurno bio negde iza Heraklovih stubova; ali okolnosti pod kojim je nastao nisu bila tajna.

Predanje kaže da se jednom davno najlepši od svih lepih prestolonaslednika Starog sveta zaljubio u najlepšu od svih lepih robinja istog. Devet meseci kasnije rodio se najlepši od svih problema u kraljevstvu. Plod njihove zabranjene ljubavi poneo je ime Afroditi – kovanica nastala od sučeljenih kontinenata, jezika i boja. Dečak je svojom nevinošću i lepotom, gde god da se pojavio, nepogrešivo budio mržnju i zavist. Plemstvo je na njemu video samo grube obrise prostog naroda, a narod prefinjene crte surovog plemstva. Ipak, ono što je ih najviše pogađalo bio je savršeni sklad istih.

Prestolonaslednik, oduvek vođen svojim srcem, odlučio je da spase prelepog sina sudbine koja se poput teških i mračnih oblaka nadvijala nad njim. Nakon žustre rasprave sa ocem, dobio je zakoniti deo iz porodične riznice i odlučio da sa svojom nezakonitom porodicom napusti kraljevstvo. Sagradio je trijere veće i snažnije nego što ih je Sredozemno more ikada video. Zatim je krenuo da okuplja posadu. Povinujući se mudrom savetu svoje voljene žene, među robovima i robinjama birao je samo one najlepše. Po istom kriterijumu okupljaо je vojsku i moreplovce. Prestolonaslednik

i robinja krenuli su da grade oko sebe estetski oplemenjen svet u kome nisu bili laka meta zavisti.

Vrlo brzo se po kraljevstvu pročula vest da najlepši među ljudima napuštaju postojbinu u potrazi za novim domom. Sujete i nade su se probudile kao ptice pred zoru i jato je poletelo ka obećanom jugu. Setne princeze i udovice, arogantni plemići i seljački jedinci, muze, junaci, hetere i pesnici; svi su tražili svoje mesto na jednom od brodova.

Jednog sparnog i ni po čemu posebnog jutra, flota je najzad isplovila. Niko nije izašao da ih isprati. Ako je tuge zbog njihovog odlaska i bilo, trajala je samo jednu noć, jer već sledećeg jutra svi oni koji su ostali dobili su novo mesto pod suncem. Kudikamo privlačnije nego ranije.

More je tokom plovidbe, po svom običaju, nekad bilo mirno, nekad burno, ali uvek svojeglavo i divno. Kažu da je jedan od brodova potonuo već kod Krita, ostavljajući iza sebe samo penu i pocepana jedra koja je vetar još dugo raznosio po pučini; kao i obnaženu devojku koja je mahala uzalud sa polomljenog jarbola.

Kada su napokon izašli iz Sredozemlja, horizont je postao širi, a sama plovidba znatno tiša. Nakon ko zna koliko nedelja putovanja u nepoznato, prateći zvezde i svoje varljive snove, došli su do male i šumom prekrivene planine usred okeana. Na njoj, napravili su za sebe najlepši grad na svetu – Afroditopolj.

Mnogi su pokušavali da zamisle i opišu Aforoditopolj, ali ako je hiljadu reči potrebno za jednu sliku, koliko bi ih bilo potrebno za svaku građevinu tog nestvarnog grada. Omanji ep bi verovatno obuhvatio tek nekoliko ulica i glavni trg. Ubrzo su pesnici i ostali besposličari odustali od uzaludnih pokušaja, a običan svet je svoju pažnju preusmerio ka jednostavnijim i opipljivijim stvarima. Najlepši grad na svetu postao je nedorečena maštarija i izvor ponekog romantičnog mita.

No, pravi mit o njemu, nimalo romantičan, tek je počinjao da dobija svoje obrise.

Decenijama nakon što je neobična flota napustila Sredozemlje počele su da kruže čudne glasine. Njih su sa svojih putovanja, zajedno sa egzotičnim tovarima, donosili moreplovci i širili ih po lučkim sastajalištima i pijacama. Često pijani i večito ostrašćeni, mornari su pripovedali priče o prelepm devojkama koje su pozivima u pomoć navodile brodove na hridi, kao i o bogolikim mladićima, koje su naivne posade spasavale sa olupina i splavova, samo da bi se sledeće jutro budile okovane lancima i uvezane užadima.

Ničega lepog, a bezopasnog, nema na moru – govorili su mornari, izloženi večitom podsmehu.

Zaštićen ljudskom nevericom, Afroditopolj je u međuvremenu nesputano rastao kao sipa i puštao svoje nevidljive pipke po vodenom prostranstvu. Tim poduhvatom upravljao je niko drugi do Afrodit lično, nekadašnji prelepi sin prestolonaslednika i robinje, a tada već ustoličeni vladar zaboravljenog ostrva.

Afrodit je kao veoma mlad postao kralj. Nije morao da pravi uobičajene spletke za prevrat i preuzimanje prestola, jer su njegovi roditelji skinuti sa istog čim su im se na licu i telu pojavili prvi znaci starosti. Vladar Afroditopolja, kraljevstva lepote, morao je, ako već ništa drugo, da ima besprekoran ten i savršeno držanje, što ljudsko telo izloženo određenom broju godina retko uspeva da zadrži.

Ostrvo je pod mladom i ambicioznom Afroditovom rukom narasio u širinu i visinu. Luka je izlazila sve dublje na more, a građevine se podigle ka nebesima. Ipak, neprestano stvaranje imalo je svoju cenu.

Rad sam po sebi počeo je da kvari njihovu visoku estetiku života. Lica su se mrštila i krivila pod naporom i, na kraju krajeva, stvarala neprivlačne bore robovima i robinjama, koji su tokom večeri trebali da budu sveži i orni, jer su tada imali daleko važnija posla u kupatilima i ložnicama svojih gospodara.

Afrodit je jedne noći, suočen s ovom nelagodom, doneo ključnu odluku u svojoj vladavini – lepi ljudi ne treba da rade.

Njegovi podanici dočekali su ovaj plemeniti dekret s neskrivenim odobravanjem i višednevnim orgijama. Ipak, nakon prvog i sveopštег oduševljenja, pojedini pripadnici dvora počeli su da primećuju mali nedostatak u tom planu. Naime, svi na ostrvu bili su lepi, a posla je na njemu i dalje bilo mnogo.

Tako je počeo lov na nesrećne moreplovce grubih fizionomija, a njihove neverovatne priče krenule su da kruže Starim svetom.

Isprva je Afroditopolj do nove radne snage nameravao da dođe uobičajenim sredstvima tog doba – udaljenim ratnim osvajanjima i nasilnim presretanjem brodova u Mediteranu, ali kako je i to zahtevalo određen napor, a povremeno podrazumevalo i ne baš tako mali rizik, shvatili su da u svojim rukama imaju daleko delotvornije oružje – neprikosnovenu lepotu.

Bilo je dovoljno da nekog od ostrviljana, bilo kog pola, postave na bilo koji kamen što viri iz Sredozemnog mora i brodovi su sami obletali oko njih i hvatali se u mrežu. Povrh svega, Afroditopoljani su sve to mogli da rade potpuno neometano, jer нико nije verovao u mornarske priče o lepim otmičarima, koji su, zbog poznate ljudske potrebe da preuveličava stvari, vrlo brzo postali mitska stvorenja iz mora.

Afroditopolju je jednostavno sve išlo naruku; a to je, odvajkada, bio signal Sudbini da u priču umeša svoje prevrtljive prste i okrene novi list.

TREĆE KOLENO

Mnogo bi se moglo reći o tome šta je lepo, a šta nije i da li se lepota zaista krije u oku posmatrača. Kako bilo, sve brojnije prisustvo ružnih mornara na ostrvu vremenom je probudilo u njegovim starosedecima čudne nagone.

Naviknute na tela idealnih dimenzija i simetrična lica svojih muževa, nesavršenost nove radne snage predstavljala je Afroditopoljankama nešto novo i egzotično; zabranjeno voće koje,

iako pomalo trulo, upravo zbog toga biva privlačnije. Ubrzo je njegov ukus postao glavni izvor naslade ženskog dela ostrvske aristokratije.

Seme je bilo posejano.

Nije prošlo dugo i na svet su došli njegovi prvi plodovi i, iako je njihov izgled sugerisao drugačije, zakon Afroditopolja je bio jasan, svako dete rođeno na ostrvu bilo je punopravni građanin. Krv je bila pomešana, a grad je sa godinama počeo da menja svoje naličje.

Razlike među stanovnicima počele su da bivaju sve brojnije i očiglednije, netrpeljivost je rasla tiho kao puzavica njegovim zidinama, a mir u kojem je ostrvo napredovalo od svog osnivanja, počinjao je da biva narušen.

Bivši, prelepi robovi Afroditopolja, uskraćeni za mešanje sa svojom manje uglednom zamenom, ostali su netaknuti u svojoj privlačnosti, dok su članovi visokog društva počeli da bivaju sve manje uzvišeni u svom izgledu zbog mešanja sa uvezenim robljem. Nastala promena nikome se nije dopadala i dvor je bio suočen sa novim izazovom.

Ovog puta, teret je pao na novog vladara ostrva, Afreditovog najstarijeg sina – Narcisa.

Za razliku od svog oca koji je beskrajno uživao u strastima koje je razmenjivao sa svojim podanicima, Narcis je, kao treća generacija najlepše porodice na svetu, bio privučen isključivo samim sobom. I to opsesivno. Čitav taj novonastali metež nastao među lepim i manje lepim ostrvljanimu njemu je delovao besmisleno. Iz njegovog ugla, niko na ostrvu nije bio dovoljno lep. Ipak, novonastalu kruži mladi kralj video je kao priliku da ostrvo uredi po svojoj, do tada sasvim intimnoj viziji.

Okupivši oko sebe sve vodeće ljude Afroditopolja postavio im je jasan, ali gotovo nemoguć zadatak – promeniti ljudski izgled tako da svi ljudi budu više nalik njemu. Ideja, iako nastala u glavi infantilnog i od stvarnosti udaljenog vladara, mogla je da posluži da se kriza u poljuljanom društvu prebrodi. Afroditopolj je bio spremna na sve.

Nekoliko meseci kasnije, kralju je predočeno jedino moguće rešenje.

Ono je uključivalo veoma precizno brušenje ljudskih lobanja i prekrajanja određenih delova kože, što je osetljivom Narcisu bilo predstavljeno kao korišćenje klesarskih i krojačkih veština, ali sa živim čovekom kao objektom tih ukrašavačkih radnji. Čitava stvar se mogla posmatrati i kao neka vrsta umetnosti.

To je Narcisa posebno obradovalo, jer je već neko vreme, okružen svojim odrazima u ogledalu, razmišljaо da zauzme upražnjeno mesto desete muze. Sada je najzad bila izumljena i umetnost koju je mogao da zastupa u tom ekskluzivnom panteonu. Estetska hirurgija.

Narcis je izdao prvi i, kako se ispostavilo, svoj poslednji kraljevski dekret. Svi stanovnici ostrva morali su da se podvrgnu novom tretmanu i tako ponovo postanu jednaki među sobom, ali što je još važnije – jednaki njemu samom. Bio je to njegov poklon njegovom svetu.

Ono što je deseta muza u svom zanosu zaboravila je da je svakoj umetnosti, da bi dobila svoj savršen oblik, potrebno vreme. Afroditonpolju je vreme bilo isteklo.

NA KOLENIMA

Mnogo godina kasnije, kada je nesrećnog pustolova i njegovu posadu oluja svojim divljim čudima nanela na kršne obale ovog ostrva, na njemu nije bilo ničeg što je moglo posvedočiti o postajanju veleravnog grada. U jednoj od brojnih pećina posada je pronašla spise koji pripovedaju nesrećnu i poučnu istoriju prelepog naroda.

Stranci na ostrvu nisu bili poželjni, pa se na njemu nisu dugo ni zadržali, jer iako je Afroditonpolj nestao sa lica zemlje, njegovi žitelji nisu. Daleko malobrojniji, i dalje su obitavali na njemu, uglavnom sakriveni od pogleda i sunčeve svetlosti. Nazivali su ih Kiklopima.

Simonid

Simonid sa ostrva Kea, miljenik muza i hetera, upravo je završio sa recitovanjem svoje ode sastavljene u čast plemenitog Skopasa i njegove pobeđe na nedavno održanim Olimpijskim igrama, kada je shvatio da nešto tu ne štima. Njegovi živopisni nastupi obično bi se završili tapšanjem okupljenih gostiju, kucanjem do vrha punih pehara i bujicom izveštačenih, ali u svakom slučaju poželjnih komplimenata, tek trenutno je kao odjek svoje poezije jedino mogao da čuje glasno mljackanje svog domaćina.

Simonid sa Keja nije bio time preterano uzrujan jer, na kraju krajeva, on nije pisao za slavu, već za novac, a zadovoljavajuća količina istog bila je unapred dogovorena. Zato je on dostojanstveno i smireno prilegao nazad na svoje mesto, odlučivši da se utihloj gozbi i sam što tiše ponovo priključi, kao da se ama baš ništa značajno, a još manje neprijatno, nije ni desilo. Njegov domaćin, međutim, smatrao je da su pesnici nafrakane pijavice koje znaju neke reči i samo je čekao priliku da jednog od njih prikladno počasti.

„Bogovi zaista nisu štedeli kada su te pojili muzinim sokovima, Simonide“, oglasio se domaćin. „Sa tvojih usana teku reči slatke kao med.“

„Velikodušan si kao i uvek, Skopase“, odgovorio je pesnik. „Tvoja lovorum ovenčana pobeda bila je nadahnuće sasvim dovoljno te mi pomoći bogova, iako uvek dobrodošla, ovog puta nije bila potrebna.“

„A opet, njima si posvetio daleko više stihova no meni“, primetio je olimpijac.

Simonid je progutao maslinu.

„O božanskim Dioksurima¹ se naslušah od tebe poprilično“, nastavio je Skopas. „A moje ime jedva da je dvaput spomenuto.“

„Kao što ti, Skopase, od svih nas najbolje znaš, jednoliki sinovi Zevsovi, prelepi blizanci Olimpa – Dioksuri, a koje ja tako skromno i onako usputno opevah, sveti su zaštitnici pesničenja, sporta u

1. Po grčkoj mitologiji blizanci Kastor i Poluks, sinovi Zevsa.

kome si nenadmašan bio i ostao u čitavoj Heladi. Učini mi se sasvim prikladno da tvoje ime kraj njihovog stavim.“

„Prikladno, nema šta“, potvrdio je Skopas. „Nego podseti me, koliko sam ja ono beše dužan tebi za ovu čast koju si mi ukazao svojim stihovima?“

„Ako se dobro sećam, pola talanta² bila je nagrada koju si mi namenio.“

„Pola talanta zaista...“

Skopas je zamišljeno podigao svoj pehar i sačekao da ga golišavi momčić vinom ponovo napuni do vrha.

„Nego, ne čini li ti se isto tako prikladno da pola od te sume duguju ti, kako ti već lepo reče, moji zaštitnici – Dioksuri“, upitao je Skopas i nakon velikog gutljaja nastavio: „Jer kad već odu twoju zajedno nastanismo, zašto ne bi i račun za nju podelili?“

Maslina se popela Simonidu uz grlo.

„Prikladno je sasvim, Skopase“, odgovorio je pesnik kiselo. „Kao i sve drugo što tvoja mudra bokserска glava dokući.“

„E, pa u to ime“, uzviknuo je Skopas dobromerni, poput čoveka koji pljuje nokautiranog protivnika, i pozvao plesačice i muzičare da Afroditinim žarom i Apolonovom kitaram svečanu gozbu povedu u sledeće poglavlje – nešto življe ponadaše se ostale zvanice već dobrano ošamućene od vina i dosade.

Lirska muzika nije uspela da popravi Simonidovo raspoloženje. Pa čak ni kada je gozba poprimila sve karakteristike orgije, pesnik nije mogao da učestvuje u njoj iskreno i sa uživanjem. Zapravo, jedino što ga je sprečavalo da istog trenutka napusti sveopštete slavlje, bila je činjenica da je i dalje sedeо bez svoga, ionako znatno umanjenog honorara. Kako su stvari stajale, Skopasu je isplata pesnika bila poslednja rupa na svirali, dok je rupa i svirala trenutno bilo više nego što je Simonid mogao da ih prebroji.

Usred pokušaja da to ipak učini, jedan od Skopasovih spoljnih robova prišao je Simonidu i tiho mu prozborio na uvo: „Uvaženi Simonide, oprostite što vas ometam, ali traže vas na kapiji.“

2. Određena težina i izvesna svota novca kod starih Grka..

„Mene“, sa sanjivom zbumjenošću upita pesnik. „Ko?“

„Nisu želeli da se predstave. U pitanju su dva brata. A i to samo pretpostavljam, jer liče ko jaje jajetu.“

Simonid se na brzinu preslišao sa koliko je tačno udatih žena spavao u ovom polisu³. Zatim je isti račun izveo uzevši u obzir ljude od kojih je pozajmljivao novac. Shvativši da svoju reputaciju u ovom kraju Helade još uvek nije opravdao, upitao je nešto više zainteresovano: „A izgledaju li otmeno?“

„Veoma“, odgovori rob. „Lepše halje od njihovih nisam ovde viđao, a krase ih i ukrasi od zlata. Gotovo me zaslepiše njima kad se pojaviše.“

„Ma, šta kažeš“, rekao je Simonid i očistio bradu od koštica. „Nije ugodno ostavljati takve ljude da dugo čekaju na suncu.“

„Boga mi, upeklo je“, složio se rob i obliznuo suve usne, ne skidajući pogled sa ohlađenog grožđa u Simonidovim rukama.

„Pa šta bleneš onda“, uzviknu Simonid saosećajno. „Vodi me k njima!“

Rob je poveo Simonida ka izlazu, vešto preskačući otmene goste koji su se valjali u baricama vina i urina te uspeše da napuste gozbu sasvim neprimećeni. Jednom na kapiji, Simonid i rob se pogledaše tupo, kako to samo umeju umetnici i pripadnici niže klase kada ostanu sami. Kakva god očekivanja da su imali jedan od drugoga, izgledalo je da će ona biti izneverena.

„Nema nikog“, oštromumno je zaključio rob.

„Pa, to nije sasvim tačno“, primetio je Simonid. „Nas dvojica smo tu.“

Pesnik je zatim zasukao rukave i krenuo lagano da krčka vratne pršljenove, što je njegovog sagovornika počelo da čini blago nervoznim.

3. Grad država kod starih Grka.

„Kunem vam se Hermom⁴“, započeo je rob izlaganje ubedljivo. „Dva mladića, lepi ko bogovi, u zlatnim oklopima, pojaviše se odnekud i narediše da odmah izvedem Simonida pesnika...“

Nastavak izlaganja nije bio sasvim razumljiv usled pritiska koje su Simonidove šake vršile nad glasnim žicama, a ujedno i nad ostatkom vrata nesrećnog roba, a što je sve bilo propraćeno masnim psovjkama u ditirambu⁵.

„Je l' te Skopas na ovo nagovorio, magarče uštrojeni“, draq se Simonid poput pomenute životinje. „Da me izmamiš sa gozbe, em poniženog, em neplaćenog! Na prvo sam još i navikao, ali na ovo drugo me nećete navići, ne zvao se ja...“

Pre nego što je Simonid, u napadu pravdoljubivosti i samoljublja, uspeo da izgovori svoje ime, tlo pod njegovim sandalama je krenulo da se pomera i poskakuje, da škirpi i da puca, kao da je i ono samo bilo potaknuto uzbuđenjem koje je zavladalo ispred Skopasove vile. Doduše, Skopasova vila više nije mogla da posluži kao toponim, jer ona je već nakon prvog tektonskog poremećaja dobila onaj nama tako poznati izgled drevnih ruševina. Krova, spratova i zidova više nije bilo. Ostali su samo stubići. A i oni su se klatili.

Zemljotres se završio onako kako je i počeo, naglo i bez ikakvog upozorenja – mada bi ovo poslednje pažljivi posmatrač mogao da dovede u pitanje. Simonid je bio veoma pažljiv posmatrač i sada je nemo posmatrao kameni krš što je prekrivao mesto koje je do malopre sam zauzimao na Skopasovoj gozbi. Pronašao ga je veoma lako, jer bilo je to jedino parče šuta ispod kojeg nisu virili ljudski udovi.

Narod je istrčao na ulice i krenuo da se okuplja oko mesta nesreće. Neko iz mase glasno je primetio da je – na sreću – stradala samo Skopasova vila. Rob, koji je još uvek dolazio sebi usled šoka i doskorašnjeg manjka vazduha, sarkastično je primetio da je sreća relativan pojam i vrlo individualna stvar.

„Robe...“, prekinuo ga je Simonid u filozofiranju. „Ona dva mladića za koja tvrdiš da su me tražila. Da li su sa sobom vodili konje?“

4. Bog trgovine, lopovluka i glasnika.

5. Svečana horska pesma.

„Dva bela pastuva“, ogorčeno odgovori upitani.

„A da nisu možda na glavi nosili štogod?“

„A sad mi odjednom veruješ stihoklepče“, upitao je rob uvređeno, kao da i on poput slobodnih ljudi poseduje neku čast koju istina može da odbrani. „Kape šiljate nosili su. Jedna nalik na drugu.“

„Bogovi blaženi...“, prošapta Simonid.

Pesnik sede na zemlju i izvadi pažljivo svitak sa svojom odom, pa prvo pogleda u onaj krš što iza zemljotresa ostao je, a onda podiže oči ka nebu.

„Isplatiše odu. Naplatiše uvredu.“

Nauk

Rat je trajao godinama. Hiljade mrtvih na obe strane. Krv je tekla u potocima i ulivala se u okean. Mudri Tales nije na to obraćao pažnju. On je u prašini i pesku drvenim štapom šarao krugove i zamišljeno gladio bradu, neprestano posmatrajući nebesa. Nije skidao pogled sa njih. Krivio je vrat danju i noću, sve dok mu jedne večeri nebesa nisu uzvratila pogled.

„Šta to radiš, Talese?“, upitala su ga nebesa.

„Šta radim? Merim udaljenost zvezda i zapisujem njihova vidljiva svedočanstva, iscrtavam putanje, beležim boje i treptaje, merim ravnotežu...“

„Da, da... Shvatili smo. Ono što ne shvatamo je zašto to radiš?“

„Kako zašto?“, zbungio se mudrac. „Pa to je znanje neprocenjivo! I više od toga! Uzmite u obzir da ga verovatno samo ja na svetu posedujem.“

„Pa, da li mu je to onda svrha?“, upitaše nebesa. „Je li mudrost blago koje želiš da sakupiš zato što je retko i drugima nedostupno?“

„Ne! Mudrost nije kao zlato, pa da vredi sedeti na njemu. Ona mora da se deli. U suprotnom, ne vredi ničemu.“

„Koliko si ti onda daleko od mudrosti, Talese. Pogledaj oko sebe. Tvoji sugrađani glože se i ubijaju u bezumlju, a ti brojiš zvezde. Jalov ti je to posao“, rekoše nebesa i učutaše nanovo.

Već sledećeg jutra, u kraljevim odajama, mudrac je pokušavao da umiri svoju savest i urazumi vojskovode i ostale dvorske lude da mačeve vrate u korice. Predlog je ismejan, a mudrac nagalavačke isteran iz dvorane da se ne vraća pred kralja, dok ne osmisli novo oružje koje će njegovom gradu doneti pobedu. U suprotnom i sam će osetiti na koži šta znači izgubiti rat. Poput mnogih pre, a i posle njega, Tales se u očaju obratio nebesima.

„Bolje da se nisam ni mešao! Oni mudar savet s prezirom odbacuju, a od mudrosti traže da se povicuje ludost! Oni hoće da znaju kako još ubojitije da se ratuje. To je sve što ih od mudrosti interesuje.“

„Možda oni ne znaju šta čine, ali ti svakako znaš“, odgovoriše mu nebesa.

„Ja? Možda znam kako se zvezde po nebu kreću, ali kretanje armije po bojnom polju nit razumem, nit me interesuje!“

„Ali interesuje te kako da spasiš svoju i kožu svojih sugrađana, zar ne?“

„Kralj hoće oružje. Ja mu to ne mogu dati“, zabrinuto reče Tales.

„Kralj hoće pobedu ili barem neće poraz. A to mu možeš dati.“

„Kako?“

„Odgovor ti je pred nosom, Talese. Čitav život u njega gledaš“, rekoše nebesa i učutaše ponovo.

Te noći Tales nije spavao. Sledeceg dana otišao je na dvor i saopštio kralju da je našao rešenje. Naravno, samo ukoliko ga poslušaju. Odlučujuću bitku bilo je neophodno početi u tačno vreme i na tačnom mestu. Dvorjani su bili sumnjičavi. Očekivali su neobičnu i glomaznu spravu koja blijuje vatru ili nešto slično, a ne svitak sa datumom i lokacijom. Ipak, mudrac je spasao već nekoliko puta grad od suše i jednom od potopa, pa je krunisana glava odlučila da se povicuje visokom čelu.

Zapisanog dana vojske su se rasporedile na prostranoj čistini. Na prvi pogled ne baš ravnomerno.

„Njihove glave brojnije su od naših, mudrače“, reče kralj zabrinuto.

„Ishod bitke ne zavisi od vojske, o kralju uzvišeni“, odgovori Tales.

„Ma nemoj? A od čega onda zavisi, starče izlapeli?“

„Od volje bogova.“

Kralj ga pogleda oštro kao mač koji je izvukao i stavio mu pod bradu.

„Da sam htio na bogove da računam, ne bih se tebi obratio! Čitav život ih sa nebesa spuštaš i objašnjavaš nam zakone zemlje, kao da se oni ništa ne pitaju. Otvoriću ti grudi i tvoje srce žrtvovati, boga li ti jebem!“

„Oglasi početak bitke“, reče Tales mirno. „Ili ćeš izgubiti.“

Kralj ga je bledo gledao. Bez reči podigao je mač u vazduh i podbo konja, uplašen i hrabar poput vojnika koje je za sobom povukao.

Vojske su jurišale jedna na drugu. Vazduh je ispunila nesnosna buka ljudi koji bezglavo jure bez cilja, ali su rešeni da do njega dođu što pre. Negde na sredini čistine, suparnici su se sudarili i krenuli da se komadaju gvožđem i rukama. Krv je prskala na sve strane. Usred svega tog haosa, svetlo je počelo lagano da slabi. Kao da se dan na njihove oči nekom neobjašnjivom silom pretvarao u noć. Mrak je, lakat po lakat, gutao bojno polje. Tek tada, istinski krik užasa zaorio se krvavom poljanom.

Sunce je nestajalo sa nebesa, a mesto njega formirala se na nebu sve veća crna rupa.

Naoružani ljudi padali su na kolena i preklinjali za milost, plačući kao deca. Suprotstavljeni kraljevi, čija se kolena nisu navikla na savijanje, klečali su jedan do drugog i molili nebesa za oproštaj i još jednu šansu. Totalni mrak prekrio je vojske. A onda, Sunce je krenulo ponovo da se pomalja, a svetlost je još jednom obasjala surovi svet.

Upozorenje bogova bilo je jasno. Rat je istog trenutka završen, a vojske su se u tišini okrenule i uputile nazad u svoje gradove.

Tales je, sa uzvišenja na obodu bojnog polja, nastavio da čkilji u nebesa.

Kraj jutra

Marina se probudila s neodoljivom potrebom da osunča jastuke i jorgane. Bila je na ivici da javi na posao da će malo da kasni kako bi ovu nameru sprovedla u delo. Međutim, imala je samo jedan jorgan i dva jastuka koji su brzo mogli da se iznesu napolje i, ako se ne bude razvlačila po krevetu, doći će na vreme u kanc. Ne voli da kasni. Nikad. A pogotovo ne na posao, neobično joj je to važno. Iako toga nije svesna, ulaže sve svoje snage da održi sliku savršene menadžerke. Njeni planovi su razrađeni do detalja, njen tim je uigran, njeni rezultati su uvek visoki. Sve mora da bude besprekorno. Marina u ovom svom ponašanju vidi visoku profesionalnost i odgovornost i ne bi prihvatile nijedno drugo objašnjenje.

Sunčanje posteljine se pretvorilo u misli koje nije mogla da potisne. Obično je potiskivanje postizala bez većeg napora. Najlakše bi joj bilo da to odmah uradi. Vratila se ponovo na unutrašnji glas koji je govorio – *Moraš da osunčaš jastuke i jorgane*. Ali ona je imala jedan jorgan i dva jastuka. Nije imala jorgane u množini. I ovaj drugi jastuk je bio tu, jedino ako bi sporadično neki muškarac prespavao. Bilo joj je glupo da, kad se razdvoji od muškog tela, taj isti muškarac ne pronađe jastuk na koji bi mogao da spusti glavu. Pomisao da je njen krevet isključivo za nju i da nema mesta za još nekog unosila joj je fizičku nelagodu. Nikada ne bi prihvatile objašnjenje da je njen samoga privremena i da joj je dozvoljena.

Sredina je avgusta i ona je na izmaku snaga. Nije još bila na odmoru, a ostalo joj je još desetak dana do planiranog puta. Iako je želela da pozove prijateljicu da zajedno odu na Cres, nije to uradila, jer nije htela da joj smeta. Da, u njenom rezonovanju ovo je bilo sasvim logično, jer Nevena, da je htela da ide s njom na more, sama bi joj predložila. Nikada ne bi prihvatile objašnjenje da joj je potrebno vreme da bude sama i u miru da sabere svoje snage i shvati kako dalje.

Vrućine koje su već nedeljama iscrpljivale ceo grad, a ne samo nju, savršeno su joj se uklopile u objašnjenje da su pregrejano telo i

mozak razlog iznenadnom porivu da ponavlja radnje iz detinjstva. Sa sunčanjem je to definitivno bio slučaj. Kao da je njena pokojna baba dobila sloboden dan na zemlji. Došla je da prošeta i obavi potrebna posla. A ona, Marina, jeste instrument kojim će baba da sproveđe svoj plan. Osećala je da ne može da kontroliše ni misli ni pokrete, već da je produžena ruka prošlosti. One za koju je mislila da je davno nestala, još onda kad se odselila iz porodične kuće. Ne roditeljske, već porodične, jer je odrasla u višegeneracijskom domaćinstvu. Složila je korake koje će da preduzme. Imala je dugačku terasu koja nije bila dovoljno široka, ali je bilo moguće smestiti dva štrika jedan pored drugog. Biće dovoljno mesta da sve iznese. Krenula je bosa ka kuhinji da spremi kafu. Prošla ju je jeza od rečenice – *Nazepšće ti stopala i dobićeš upalu jajnika.* Sada je bila sigurna da je Andelija vaskrsala u njenom mozgu. Nije mogla da ignoriše opsativi impuls da ponavlja radnje i stavove svoje babe. Nikada sebi ne bi priznala da je ulagala neverovatnu energiju da izgradi svoj životni stil kao suprotnost onome što su pokušavali da je nauče dok je bila dete.

Čekala je da je prođe suluda želja za poslovima za koje je odavno izgubila interesovanje. I za koje je bila ubeđena da su besmisleni. Odlučila je da pronađe utočište u svojoj jutarnjoj rutini. Pripremila je ovsene pahuljice s grčkim jogurtom i dodala jednu breskvu. Iako ovo doručkuje svaki dan tokom leta, osetila je kao da čini prestup, jer je od svojih naučila da je doručak osnova dana i treba da bude nešto slano, jako i hranljivo. Voda za tursku kafu je vrila na šporetu i čulo se klepetanje tanjirića kojim je pokrila džezvu. Uzela je šolju kafe u jednu i činiju s pahuljicama u drugu ruku i vratila se u krevet da doručkuje.

Kada je progutala poslednji zalogaj osetila je blaženstvo zamislivši osećaj koji će je obuzeti kada se večeras vратi u stan i pokupi s terase tople jastuke i jorgan. Ispunjavala ju je misao da će ih, kao i Andeliju, ostaviti preko noći da se ohlade pre nego ih vratи u ormare. Jedino što bi morala da zadrži svoj jastuk na kom spava, a i ne drži jorgan u ormarima već u velikoj fijoci ispod kreveta. Andelija joj je govorila: *Nikad ih ne treba vraćati direktno u ormar, jer moraju da se ohlade.* Slušala je ovu rečenicu dok je kao dete zajedno s Andelijom iznosila ne samo jastuke, jorgane i dunje, već i kapute, pa ih kačila na lestve postavljene nasred dvorišta. Pitala se koliko ova

tehnika ima smisla. Deca se svašta pitaju, a zatim jedan po jedan znak pitanja skinu s kraja rečenica i stave tačku. Njoj je tih tačaka trenutno nedostajalo da oforme jednu celinu koja ima početak i kraj. Ne bi prihvatile drugo objašnjenje, a pogotovo ne ono da je ceo njen život i dalje s mnogo znakova pitanja.

U subotu puni trideset osam godina. Treba sve pripremiti, svi dolaze. Naručila je kolače, nešto slano bi mogla i sama da napravi. Kako su godine odmicale, pronalazila je izvesno zadovoljstvo u pripremanju hrane. Nije često ulazila u takve poduhvate, ali joj je s vremena na vreme prijalo.

Dan joj je bio isplaniran u detalj. Kako ovaj četvrtak, tako i svaki dan od kada je shvatila da može da kontroliše svoje vreme. Planiranje je za nju bila sigurnosna mreža, jedino što u poslednje vreme kontrola i planiranje nisu pružali onu sigurnost kao pre. Sve češće je osećala blaga iskliznuća – promakne joj jedan dan ovde, jedan mesec tamo i na kraju se okrene i ne zna šta je cele godine radila. Izgubila je uporište u svojim odlukama i sve više je imala osećaj da gubi vreme. Danas-sutra naručivaće kolače za pedeseti rođendan. Probadanje u levom jajniku je trglo iz neprijatnog srljanja u pitanja koja pokušava da zaboravi. Otvorila je aplikaciju na telefonu i videla da joj je ostalo dva dana do ciklusa. Verovala je da su sve ove misli povezane s hormonima, jer jedino bi to imalo smisla. Ne bi prihvatile nijedno drugo objašnjenje.

Konačno se setila da treba da pozuri, rizikovala je da zakasni. Istuširala se na brzinu i obukla haljinu na bretele do kolena. Možda je trebalo da ponese neku lagani maramu da prebaci preko ramena za sastanak, jer je haljina bila dekoltirana. Nije više imala vremena, sigurno je već čekaju u kancelariji. Na stepeništu je naletela na komšiju s četvrtog sprata. Razmenjivala je s njim po koju informaciju. Njegov napukli glas je uvek pronalazio prijateljski stav koji je ulivao poverenje i davao toplinu malim banalnostima u formi rečenica koje komšije razmenjuju po hodnicima (:_:_:_Kako ste,:_:_:_ Popravili su ulazna vrata:_:_:_ Je li vam stigao račun za struju:_:_:_). Volela je da zastane s njim. Svaki put kad se rastanu poželeta je da svu njegovu tugu skrivenu iza odličnog smisla za humor zgužva, nabije

u plastičnu kesu i ubaci u kontejner na čošku. Nije bilo te kese i tog kontejnera. A ona nikada ne bi prihvatile objašnjenje da je ta tuga bila njena, a ne njegova.

Niko nije otkazao nijedan sastanak – bila je tužna informacija koja ju je sačekala u agenciji. Iz nekog razloga jedino što je želeta od kada radi je da neko nekad otkaže sastanak. Dešavalo se, ali nedovoljno često. I tako poslednjih deset godina. Marketinške agencije je posmatrala kao blato posuto šljokicama. Izmenjala ih je nekoliko i sve su ličile jedna na drugu. Nije joj palo na pamet da može da promeni milje. U sali za sastanke je već sedeo direktor kreativnog tima i dizajner. Prepravljali su prezentaciju. Iz daljine nije videla za koju kampanju i kog klijenta, zapravo nije ni važno. Ceo dan će joj proći u sastancima i pratiće teme kako budu dolazile. Gradska vrućina joj je zlepljena na koži, ali ulazak u klimatizovan prostor razdrmao joj je telo. Izvadila je vlažne maramice da obriše vrat i ruke. Odgovoriće na neke od mejlova dok ne krene sastanak. Na kraju je ipak stigla i pre vremena. Kao i uvek, uostalom.

Neko od kreativaca (u njenom poslu kreativnost je smisliti kako prodati gomilu bespotrebnog đubreta) je došao na ideju da se u novoj kampanji za starog klijenta, banku naravno, iskoristi lik jednog pisca. Dovoljno poznatog i dovoljno osobenog – da bude fotogeničan kao Begbede, ali bez reputacije alkoholičara i ženskaroša. Ili još bolje kontroverzan kao Uelbek, ali da je privlačne spoljašnjosti. Njihov novi proizvod, paket kredita, trebalo je da bude privlačan, a da ubedi potencijalne klijente da bi ga i umetnik intelektualac izabrao. Cela ta ideja ju je zamarala i ostavila je svom timu da odabere pravu ličnost pod izgovorom da im veruje. Naravno, ako vidi da su zabrljali, ispraviće, ali o tom-potom.

Premestila se u salu za sastanke i nastavila da odgovara na mejlove dok su čekali da se on pojavi. Sastanak je bio zakazan za 11h. I tačno u minut, ušao je visok čovek, gotovo neodređenih godina, iako se videlo da je prešao četrdesetu, nešto je u njegovom držanju brisalo godine. To ju je vratio na njen rođendan i približavanje četrdesetog. Poželeta je da i ona odaje taj utisak bezvremenosti. Prepoznaла ga je, prošlogodišnji uži izbor za NIN-ovu nagradu za roman poetskog naslova *Srebrna magla pada*. Rukovali su se. Morala

je da prizna svom timu da je izbor za lice kampanje bio zanimljiv i intrigantan. Gotovo da im čestita na kreativnosti. Jednom da nisu posegli za lakim rešenjima. Nije sigurna da će ovaj čovek što stoji pred njom pristati da učestvuje. Ali ohrabrujući znak je bio što se uopšte pojavio. I tu je prestalo čitavo njeno interesovanje za kampanju i saradnju koju je trebalo obezbediti.

Setila se da joj se naslov dopao više od romana. Vratila se u atmosferu provincijskog grada za koji, dok je čitala, nije mogla da odredi gde se nalazi. Nije mogla da se seti nijednog drugog detalja iz teksta. Bilo joj je teško i da evocira radnju. Ostala joj je u sećanju figura žene koja je usamljena i izolovana. Neko od likova je patio i od nesanice. I toliko. Ovaj čovek što je sedeo naspram nje. Bio je okrenut leđima prozoru i njen pogled se zaustavljao na njegovim ramenima i vratu. Na kratke intervale ga je direktno gledala u oči i zatim skretala pogled ka zgradama preko puta.

Do nje su sporadično dolazili glasovi kolega i mogla je da prepozna strategiju koju su joj juče prezentovali. Pustila je da njihovo ubedivanje ide svojim tokom. Nije je se ticalo. Kao da odgovornost ne leži u njenim rukama i kao da ona nije na ovom mestu da bi iskoristili njen autoritet i sposobnost ubedivanja. U tom trenutku oslobođenom bilo kakve odgovornosti osetila je olakšanje i mir. Otvorila joj se perspektiva da je sve moguće. Tražila je po mislima šta bi moglo da bude to sve. Jedino što je sebi mogla da predstavi kao to sve je odlazak. Sa ovog sastanka, iz ovog posla, iz besmislenih veza, iz svega što ima predznak da se mora. A mora se sve što ona radi. Drugačije to ne bi ni radila. Spustila je pogled na njegove šake i zglobove. Zamišljala brz rad njegovih prstiju na tastaturi dok piše. Obećala je sebi da će da pročita i druge njegove knjige. Zapravo, nije joj bilo važno šta je još napisao. Bitno je da piše. I ona piše. Ali izveštaje, ugovore, kampanje. Besmisleno. Nije izgovorila skoro ništa tokom tih sat vremena. On nije doneo odluku, rekao im je da će im poslati svoj odgovor do kraja nedelje. Njegovim odlaskom prekinuo se mir koji je imala u prethodnih sat vremena. Mir koji dođe kad je oslobođena od odgovornosti. I zapitala se da li je Andđelija ikad osetila šta znači biti neodgovorna makar i na sat vremena. Vratila se u svoju kancelariju. Radni dan je tek počinjao.

Kada je krenula kući već je bilo skoro osam. Gradski beton je čuvao vrućinu dana. Trebalo da svrati do prodavnice. Natrpala je u korpu smrznuta jela i krenula ka kasi. Naglo se zaustavila, kao da ju je Anđelija povukla za rukav i rekla – *Nećeš valjda to smeće da jedeš – vrati to i uzmi tikvice, junetinu i onu zapakovanu salatu, nije idealno, ali zdravije od tih zamrznutih kerefeka.* Tutnjalo joj je u stomaku i poslušala je tu buku. Zamenila je namirnice. Nikada ne bi prihvatile objašnjenje da može da bira, pa čak i ako taj izbor podrazumeva jelo loše nutritivne vrednosti.

Rastrzana, spustila je glavu na jastuk koji je bio topao od sunčanja.

Nije znala da li su suze njene ili Anđelijine.

Zemlja nešto viče

Oči su mu igrale kao na zejtinu. Nosio je crnu kožnu jaknu, malo oguljenu i masnu, taman koliko treba. Umeo je da se cimne iz ramena, baš brzo, tako da poleti perut.

„Voliš li da muškarac miriše ili da se oseća na prirodno?“

Bila sam toliko mlada da nisam imala pojma ni šta volim kod sebe, a kamoli kod drugih. Ipak sam rekla: „Da miriše“, za slučaj da osećati se na prirodno znači smrđeti. I nisam znala šta mi on tačno dođe. Družili smo se. Visili zajedno. Valjda smo se mi, provincijalci koji su u Beogradu proveli jednu-dve zime – on možda koju više – nepogrešivo pepoznavali u masi. Bili su nam super svi koji su hteli da se sa nama druže.

Tada se lokalo pivo, ono iz dvolitarke i iz plastičnih čaša. I pilo se crno vino, *Carica Milica*, ali ništa nije smetalо.

U autobusu delimo slušalice i slušamo *Prodidži*. To što delimo slušalice, znači bliskost. To što slušamo *Prodidži, jer to jedino valja*, kako kaže Rajko, znači da Rajko nije zaljubljen u mene i to me opušta. Kad se momcima svidam, puštaju mi drugaćiju muziku. Elvisa Kostela, na primer, *Sajmona i Garfankla*, ili bar *Kapetana Esida*. Oboje imamo vokmene; taman su se pojavili diskmeni, ali to je samo za one koji imaju para. Ne mogu da se setim ni je li se ovo desilo pre ili posle koncerta *Prodidžija* u *Pioniru*.

Curi mi nos i grebe me grlo, u autobusu za Orlovat. Uopšte se ne sećam zašto smo se tamo zaputili, zašto je pozvao baš mene ni zašto sam pristala.

Upoznali smo se na svirci, bio je bubnjar u bendu koji se svakog časa raspadao i nastajao novi, samo je on večito ostajao za bubnjevima.

Bio je *zanimljiv*, a ja sam očajnički želela da i ja budem zanimljiva. Bio mi je smešan, mnogo sam se smejalа u njegovom društvu.

Imamo gostinjsku sobu, ne brini, kaže mi i ja umirem od smeha, a on ne zna šta je toliko smešno. Gostinjska soba je smešna, kao kad zavrne rukav i kaže: „Vidi kako mi svetli sat.” To je nešto najsmešnije.

Zove se Rajko, ali voleo bi da ga zovu Ra, jer mu zvuči pankerski. Ipak, nije mu se primilo. U nekoj knjizi koju mi je poklonio (valjda od Kastanede, to mu je bio opseg), potpisao se sa Ra, ali lepo se videlo da mu je pobegla ruka te je produžio repić od pisanog „a” i spustio uspravnu za „j”, pa mu bilo glupo da ispravlja. Tako je ostalo, Ra plus motka, takoreći, Raj.

Bilo je proleće, voda je bila visoka i plavila nizinu; mestimično je i put bio pod vodom.

Toga se sećam, da je bilo proleće, da je bilo pre bombardovanja i da je bilo vodoplavno. I da mi se do izlaska iz autobusa zapušio nos, a uz kičmu se pela jeza.

„Tu ti je ta crkva, sa Predićem,” pokazuje na crkvu koja se probija kroz krošnje. „Je l’ te to zanima? Ne zanima. Ti voliš vodu. Kod nas se izlazi pravo na Tamiš, svideće ti se.”

Sve je bilo zeleno i sve je bilo voda. Svetlucala je iza leđa i slutila se negde u daljini.

Užasno me bolela glava, nekako pijano, kad sam izašla iz autobusa, pa sam se požalila.

„Što te boli glava, neću da te jebem.”

I to mi je bilo smešno, ali glava me jeste bolela. I zubi. I nikako da stignemo do kuće, teško mi je da hodam.

Onda se Rajko uhvatio za kapiju i ušli smo u dvorište.

Zatekli smo njegove za stolom na tremu.

Nikad nisam videla kako izgleda neko kad ga udari kap, ali tada sam pouzdano znala – ove ljude upravo je udarila kap. Iznenada je pala sa strehe, udarila posred čela, kad nisuочекivali, a ovde je voda drugačija, teška je i neprolazna; kad te udari kap ove vode, napravi ugnuće na čelu, od toga ti se razjape usta, toliko da nos ode u stranu, što je bilo najzanimljivije. Jedino im se nije videla rupa na čelu, tamo gde je udarila kap, a to sam želeta da vidim.

„Šta ste zinuli, ko da nikad niste videli snajku!” doviknuo je Rajko, pa zagrljio majku, odigao je od zemlje i zavrteo. Osećam curak iz nosa i brišem ga izgužvanom maramicom. Mislim o tome da imam

samo još dve u paklici, a biće malo, kako je krenulo. Ko je ta snajka, pitam se?

Sve se odvija toliko brzo da nemam vremena ni da mi bude neprijatno.

Rajkov otac stiže da se naljuti. Ima iste oči kao Rajko, samo kraći vrat, i nekako je bešnji.

„Šes' meseci se nisi javljo.“

Loše su mu sinhronizovali zvuk u montaži. Kasni za usnama. Tačnije, usne mu se ne pomeraju, govori kroz stisnute zube. Toliko stisnute, da se kroz njih gotovo ne probijaju samoglasnici. Šs msci s ns jvilo, tako nekako.

Onda mi pruža ruku, grubo, i besan je i žao mu je što je sve ovako naopako, on bi se mnogo lepše upoznao i dočekao me, samo da nije nešto teško bogu zgrešio, čim mu je dao ovakvog sina. „Brn“, predstavio mi se. Brana i Branka, tako mu se zovu roditelji, kao da su blizanci iz narodne pesme, koji u nešto treba da se uzidaju. Obuzima me strašna slabost i jedva se držim na nogama, ali sve je toliko napeto, da ne smem da se požalim. Doduše, i ne čekam da mi ponude stolicu, nego se strovalim na najbližu, da ne padnem. „Sedite, sedite“, opseti se Branka, kojoj se vraća moć govora. Ona je sitna i okruglasta, loptica skočica. I ona je loše izmontirana. Široki rukavi bele bluze opisuju liniju pokreta i kao kod muža blizanca, rukav malo kasni za pokretom. I to je poslednja izoštrena slika koje se sećam, ta bela linija rukava koji kasni za Brankinom rukom.

I'm the trouble maker... firestarter, twisted firestarter...

Ovo dete gori, Brankin glas. Šta ćemo sad, subota je, ne radi ambulanta? Nosi je u sobu, ne može na noge. Bolesnu si doveo, uglaš. Dosad je uvek bila zdrava, ne znam šta joj je sad, Rajkov glas. Izuvaju mi cipele, stavljaju u krevet. Evo ti mlade, pa je sam... razoden, Brana sramežljivo skrene pogled ustranu, kao da sam već ... razodevena. Zahvalno ga pogledam zbog praznične reči kojom me je pokrio i srećno tonem u mrak. Samo ih čujem, ali više me se ne tiču. De ću ja, pa nije mi to žena. Kako ti nije žena, kad si reko s kapije. A jeste li s popom ili samo onako, Brankin glas. Ma nismo s popom ni bez popa, ona mi nije ništa. Sram te bilo, pa što si je onda dovodio? Hteo sam malo da vas, onako... Ajde, bež'te vas dvojica, cikne Branka, moram dobro da je istrljam sirćetom.

Onda me trlja i to je grozno. Kad prestane, divno mi je.

Na njoj nema mesa, uzvikuje Branka užasnuto. Da joj ne ode na pluća, pa šta ćemo onda? A ja nemam gušće masti... Sve sam ti poslala u Beograd. Idite, tražite po komšiluku. Nema joj spasa bez gušće masti. Zašto je ovako mršava? uglas. Tako treba, kaže Rajko. Pa jeste li se ili niste, sad nam reci, da nam bude jasno. Ma nismo, 'de bih ja to bez vas...

Valjda stiže guščja mast. To čime me Branka maže po grudima, pa stavlja kesu i onda me spakuje u spavaćicu, kao poklon u papir, to je valjda to. Sažaljivo gleda moje male grudi. Njene su divne, one što napune celu sobu, kao hlebovi.

A što se nisi javljo šes' meseci? uglas. Je li španski govorim, pitam, što se nisi javljo šes' meseci? Branin glas. Nismo znali jesu li te digli i odveli, ni jesli živ, Brankin glas Nisam stigo, evo, stvarno nisam stigo, Rajkov glas. Nešto tresne. Brana mi je, kad smo se rukovali, prejako stegao ruku. On je čovek koji bi mogao da udari, ovo je on udario Rajka, prevrnuo sto, tumačim zvuke. Nikad mi nije palo na pamet da bi Rajko nekoga mogao da udari... Doduše, lupa bubnjeve... Čuje se zvezket pribora i tresak razbijenih tanjira. Branka pišti... Nemoj, Brano... A kad iskaš pare, onda stigneš, a sad si mi doveo bolesnu devojku u kuću, bez jedne reći! Zar je to red? Brana se umorio i posustao. Izraknuo se i pljunuo. To se lepo čuje.

Dosta sad, kaže Branka, dižite sto i pospremite. Samo fali još da nam umre u kući. Rajo, idi u komšiluk traži neki brufen, trebaće, imam samo andol.

Brana pukće oko kuće, čujem ga. Kapija škripi, to je Rajko otiašao po brufen.

Kad sam se probudila, bio je mrak. Isprva sam se tresla, sad se znojim. Znojim se poplavno – andol, Brankini oblozi i trljanje sirćem uradili su svoje. Branka mi pipa čelo. Dobro je, oladila si se. Pa ti si gola voda! Moraš se presvući. Tek sad shvatam da sam u Brankinoj spavaćici i da će mi doneti još jednu. Miriše na ormar. Sad mi je mnogo bolje i mnogo gore, jer nastupa sramota, užasno me je sramota svega ovoga. „Izvinite, izvinite, ne znam šta da vam kažem, ne smem da vas pogledam...“

„Ništa, ništa, čero, važno je da ti je bolje. Treba li nešto?“

„Možete li, molim vas, da mi dodate vokmen?”

Branka mi je donela vokmen i supu. Supa je bila u širokoj šolji oborenog ruba, žuta i vruća.

„Procedila sam ti je. Vruća je, taman koliko treba da se posrče. Da se malo okrepiš.” Branka me namešta na jastuke i pridržava mi šolju. Posrkala sam, gotovo nadušak i uzdahnula od blaženstva. Seda na stolicu pored kreveta i ozbiljno me gleda pravo u oči.

„Sad mi pravo reci, jeste li se uzeli?”

I šta sad da kažem Branki – koja me je dvaput presvlačila, skidala brus, cedila mi supu i sipala mi je u šolju, kao detetu, a njen sin se pravi da me ne poznaje – jesam li se za njega udala? Ako kažem da jesam, prebiće ga zajedno, prema tome:

„Jesmo”, rekla sam i pustila vokmen do daske. Sad neka ga ubiju od batina, zaslužio je. A ja slušam *Prodidži* na najjače.

„Branooo, ona kaže da su se uzeliii...”

Dok su ga zajednički tukli, išao je *Breathe*.

Onda se kaseta, valjda, izvrтela ili su mi spale slušalice s ušiju, tek, tišinu je prekinuo Rajkov urlik:

„A gde su topole?” Kao da je sin skupljao očeve neizgovorene samoglasnike. Aeue, u to se načinila noć.

I u Branin odgovor, zatrapljen šest meseci:

„Tražio si pare za bubnjeve.”

Zaspala sam, nije me bilo briga. Branka me je obilazila, stavljala mi ruku na čelo i osluškivala kako dišem.

Ujutru mi je bilo bolje. Ne toliko da sam mogla da potrčim, ali da se obučem, ustanem i sednem, to sam mogla. Poseli su nas za sto na tremu. Pušile su se i bela kafa i pogacha.

„Jutro je od večeri pametnije”, počeo je Brana razložno. Čak je malo odškrinuo vilice. „Da vidimo, deco, jeste li se vi uzeli ili niste. Nemojte nas više zbunjivati.”

Rajko je imao nateklinu ispod oka. Nije mi ga bilo žao.

„Nismo”, odgovorili smo uglaš, izbegavajući da se pogledamo.

„A 'očete li?”

„Nećemo”, takođe smo odgovorili uglas.

„Meni se čini da je devojka na mestu, a vi kako 'očete”, uzdahnula je Branka.

„Hvala vam na svemu”, rekla sam. Bilo mi je glupo da dodam, nikad vas neću zaboraviti, ali kao da se i to čulo.

A onda sam predložila Rajku da se malo prošetamo.

Nisam ni videla da je dvorište bar pedeset metara dugačko i da celom širinom izlazi na reku. U donjem delu dvorišta, prema reci, ogromni beli panjevi ređali su se u pravilnim razmacima, kao vojničko groblje. Tu su bile te topole, od kojih su ostali samo samoglasnici. Seli smo na jedan panj.

„Ti ne znaš kakva je ovde bila šuma od topola. Koliko je sad ovde golo. Onaj mak se ranije nije video. A pogledaj sad.”

I stvarno, na goloj ledini posutoj panjevima, makovi su izgledali besmisleno visoki. Toliko crni da su im čaure s krunicom na vrhu delovale nagorelo. Možda to znači da nije bilo proleće, nego jesen. Kao da je važno.

Crne gole linije do te mere nisu imale parnjaka ni sa čim u vidokrugu, da je delovalo da rastu naopačke.

Kao španski uzvičnici, a uzvika nigde. Jedino ako zemlja nešto ne viče.

„Topole sam najviše voleo, a sad imam najgore bubnjeve u Beogradu.”

Pogledao me je kao da bi trebalo da ga tešim, pa sam mu zalepila. šamarčinu.

„Ovo ti je za ono što ti nisam ništa.”

„Nije me tuko samo ko nije stigo.” Očekivao je. „Dobro, 'očeš sad da se udaš za mene, kad smo već obavili pripreme?”

Trebalo je da mi bude smešno.

Tu sam ga opet zalepila.

Drugo je mene zanimalo.

Tada sam prvi put posetila Banat. Tamo odakle sam ja, zemlja je tanka i zubata. Govorilo se da je banatska zemlja masna.

Zagrabila sam malo pored panja. Možda sam zato došla. Da utvrdim razliku.

Stvarno je bila masna.

Dubok zdenac (odломак iz rukopisa *Formalin*)

Ledeno, sunčano popodne je već odmaklo, a duž ulice Maršala Tita Dama i Cura, majka i kćerka, kobile iz čijih velikih, umornih tela izbjiga vodena para kroz nakostrešenu dlaku, vuku špediter. Kajasi su opušteni, kobile odlično poznaju put i Živojin Tadin Aga nema potrebu da im bilo šta komanduje. Pokušao je da ih potera u kas još kod groblja, čim su sa zemljyanog puta izašli na asfalt, ali to se pokazalo višestruko pogrešnim. Asfalt je bio nabijen zaledenim snegom, klizav, opasan za umorne životinje. Dama i Cura nisu bile radni, uporni konji, navikli na pokornost i svakodnevne napore. To su bile dve dobro uhranjene mrke kobile koje Aga retko preže, a drži ih najviše iz navike, jer oduvek je imao konje i oduvek je voleo konje. Kao mlađi više je voleo ždrepce, uživao je da ih nauči da samo njega slušaju i da samo njega puštaju blizu sebe. Imao je i kobile zbog ždrebadi, ali se u poslu oslanjao na snažne, tvrdoglave pastuve. Jedan takav mu je pre dvadeset godina besnim trzajem glave iščupao kažiprst i pola srednjeg prsta kada su se kajasi zamrsili u šaci, a dva dečaka istrčala za loptom pred konje. Naglo je svom snagom zategao kajase, kobila se ukopala, a ždrebac se propeo, uspravio glavu, zanjštao i, još uvek stoeći na dve noge, trgnuo glavom nadole. Nije stigao ni da pusti glas, a krv se slivala niz šaku i kapala na pantalone, cipele, sve do puta, ostavljajući trag do kuće. Istim putem, koji u pravoj liniji spaja groblje i davno napuštenu železničku stanicu, Aga vozi svoju zapregu zaledenim kolovozom nepomičan u debelom grudnjaku, sa debelom šubarom nabijenom do očiju. Kod broja 6 po navici se osvrće da bi proverio da li je bezbedno i, kada se uveri da jeste, primeti da su kobile već skrenule tačno na onom mestu gde je potrebno da špediter pređe posred čuprije.

Ispred kapije ga dočekuju kćerke Kovjana i Gorica i Goričin muž Mladen, veterinar. Veoma zabrinute, ali najednom i rasterećene, kćerke gledaju u njega očekujući objašnjenje, unapred svesne da ne postoji odgovor koji može da ga opravda. U neprijatnoj tišini

koju narušava samo Damino i Curino duboko disanje, Mladen otvara kapiju i zaprega nestaje u dvorištu ostavljajući prve i jedine tragove u dubokom noćašnjem snegu. Pred štalom Mladen ispreže kobile, uvodi ih jednu po jednu, hrani i poj, podmeće slamu na pod. Kćerke pomažu ocu da siđe sa špeditera, što on u početku odbija, ali kad uvidi da one neće odustati, dozvoljava da mu pridrže ruku dok spušta nogu na tlo. Potom podiže sedište, vadi par džakova i pažljivo pokriva i naslon i sedište. Osvrne se ka štali, kroz polumrak razazna konture i zaključi da je svaka na svom mestu, a tiho rzanje u niskom registru odmah mu to i potvrdi. Korakom mnogo sporijim i težim nego što bi želeo, Aga kreće ka kući.

U pred soblju uzme stolicu na kojoj je limeni lavor i metalna kutija sa sapunom, a preko naslona prebačen peškir i sve zajedno ponese u kuhinju. Iskreno se obraduje toplinom, a miris supe učini da mu se oči više otvore, nozdrve rašire, a kičma pomalo ispravi. Ipak, prvo skine grudnjak i debelu bluzu i okači ih na čiviluk, sa nemalom mukom prevuče džemper preko glave i prebaci ga preko svoje stare stolice. Već ranije primetivši da je na šporetu lonac sa topлом vodom, polako nalije pola lavora, opipa temperaturu i doda malo hladne vode iz bokala. Zatim otkopča dva gornja dugmeta na košulji, dugmad na rukavima i pažljivo presavije rukave do laktova. Operе ruke, lice, vrat i uši sapunom, obriše se, obuče džemper i sedne za sto.

Kovjana stavi šerpu sa vrućom supom na slameni podmetač, a Gorica postavi duboki tanjur, kašiku, viljušku i nož pred Agu.

– Vi nećete jesti? Prve reči zaparaju spontanu harmoniju kućnih šumova.

– Mi smo ručali odavno, odgovori Gorica okrenutih leđa, dok je vadila hleb iz drvene kutije.

– Hleb ti je suv, ko zna koliko već stoji.

– Mlađo! Aj malo supe, dobro dođe na ovu ladnoću.

– Ne mogu deda, ručali smo, javi se Mladen iz dnevne sobe, bezuspešno pokušavajući da pronađe bilo koji kanal na televizoru domaće proizvodnje, model „Pacifik“.

Usledili su minuti u kojima su šuštanje televizora remetili srkanje i struganje kašike po tanjiru. Mladen nije odustajao ni kada su supu u limenom tanjiru zamenili kuvani krompir, sos od mirođije i kuvana piletina. Agi apetit nikada nije nedostajao, jeo je uredno i precizno i uvek, činilo se, onoliko koliko treba. Jeo je sve što se iznese pred njega i nikada nije komentarisao. Smatrao je da je za kuvaricu najveći kompliment prazan, omazan tanjur.

Upravo takav tanjur sijao se na svetlosti sijalice kad je starac zadovoljno ubacio poslednji komadić hleba u usta, naglo ustao i uputio se ka kredencu.

– Mlađo! Ostavi taj televizor, vidiš da nema ništa!, doviknuo je zetu.

– Ajde dodi da popijemo po jednu rakiju, kad se već nismo setili kako priliči da se rakija piće pre ručka.

Mladen ugasi TV i pređe u kuhinju. Na stolu su već bile napunjene dve čašice. Za stolom, čerke Tadin čekale su da muškarci sednu.

– Deda, gde si ti bio, počela je oprezno Gorica. Juče sam ti donela ručak i već te nije bilo. Jel znaš kakva je mećava bila noćas? Jel znaš koliko smo brinuli?

– Polako, Goco. Neće deda moći da se snađe, ima da pobrka sve... Pokušao je da se našali Mladen.

– Išo sam u Drugo selo, odgovori Aga.

– Što si išao tamo? Mi tamo nemamo nikoga, rekla je Kovjana.

– Išo sam da vidim pošto su tamo prasici, oču da uzmem dva para i da ji uranim za jesen. Jedno tebi, jedno Gorici i dva da prodam tvom Dragoljubu.

Dragoljub je bio Kovjanin muž, mesar. Kovjana i Gorica gledale su oca sa očiglednim zaprepaštenjem. Mladen se trudio da ostavi utisak nezainteresovanog zeta koji samo želi da što pre napusti prostoriju, a zapravo ga je čitava situacija blago zabavljala. Čekao je da čuje nastavak.

– A kod nas u selu nema prasica, polako ali izvesno Gorica je gubila živce.

– Pito sam Savu Bibinog, dvestapedeset iljada par. Braša Gajin, isto. Toza Krspogačin traži dvestaosamdeset iljada i kaže da je to kogađi je dao zabadava. A ja znam da oni mislu da sam ja mator i da sam prolupo i da ćedu lako da me privaridu. I zato sam išo u Drugo selo, jer sam izračuno da prasici nesmu da budu više od dvesta iljada da bi čovek imo asne od njih, i da im svima dokažem da ne mogu oni tako sa mnom.

Kovjana, Gorica i Mladen gledali su Agu sa nevericom.

– Teo sam da kupim prasice u Drugom selu po dobroj ceni i da im svima zapušim usta.

– I kad si ti otisao od kuće? Gorica je teško izgovarala reči.

– Juče posle fruštuka, jednostavno odvratiti starac. Stigo sam tamo brez problema, za dva sata. Taman na vreme. Našo kafanu, raspito se kod ljudi ko ima da proda prasice, obišlo dva-tri mesta, razočarao se i vratio se u kafanu na ručak.“

– A što si se razočarao?, upita Gorica.

– Zato što ni tamo nema ispod dvestapedeset iljada.

– Pa da, reče Kovjana.

– Svuda je od dvestapedeset do trista hiljada, dodade veterinar.

– I kako onda da čovek ima vajde što rani stoku, aj da te čujem zete?, sada je Aga postao nestrpljiv.

– Pa, na jesen će da poskupi živa vaga svinja i sve dođe na isto kao što je i bilo. Poskupe prvo prasici, posle poskupi meso i tamo smo gde smo i bili, objasni Mladen.

– Aha..., starac je u trenutku sve razumeo.

Koliko god bile svesne očevih godina, kćeri nisu očekivale da će se ovo desiti. Živojin Tadin je u Kovjaninim i Goričinim očima bio mudar i bistar čovek koji svaku situaciju sagledava iz svih mogućih uglova i ne dozvoljava da ga razvoj događaja iznenadi ili nedajbože porazi. Zavladao je muk u kome se jedino Mladen vrpoljio.

– Ali mi smo i dalje na ručku u kafani u Drugom selu, to je bilo pre više od 24 sata, oglasi se Mladen. Gde ste proveli ostatak vremena?

– Kad sam ručo vido sam da će brzo da se smrkne, a i počo je sneg da pada, pa sam kreno kući. Računo sam samo da pređem most dok se vidi, posle će biti lako.

– Koji most?, upita Gorica.

– Pa most kod Drugog sela, taj je dosta uzak i nema ogradu...

– Pa ti si išao kroz atar!, uzviknu Kovjana.

– Kroz atar, nego šta. Okolo je duplo dalje a Dama je već matora, a Cura nije nikad puno vukla... počeo je da objašnjava deda.

– S tobom stvarno nešto nije u redu, tata... Šta tebi pada na pamet! reče Gorica.

– Na mostu je već bila mećava ali se kolko-tolko videlo. Malo smo klizili levo-desno, al sam se ja više bojo da konjima ne propadne noga kroz one daske. Svi znamo šta bude kad konj slomi nogu... Al to je dobro prošlo i nastavio sam još dve duži i tu sam pogrešio.

– Kako si pogrešio? upita Kovjana. Ona je za „muške“ teme uvek bila više zainteresovana od Gorice.

– Rešio sam da ne idem kući istim putom. Skreno sam za Male Odaje umesto da nastavim pored Rokoša i tu sam zabunio i konje i sebe. Dama se uznemirila, moro sam da je teram, Cura se uzjogunila, sve vuče ustranu. A mećava sve jača. Mrak, ništa se ne vidi. I onda su stale i ni makac. Sneg već napado, vetar duva. A ja ne znam di sam. Tu ti ja rešim da nema druge nego da čekam da svane. Izvadim pokrovce, pokrijem konje, ja se umotam u one džakove i prilegnem na sic i sve računam proće ova vejavica pa ako se razvedri teram dalje. Zaspim. Probudim se, noć. Veje. Ladno, jako ladno, sav se tresem. Dama i Cura legle u sneg, pribile se jedna uz drugu. Ja se ukočio od ladnoće. Jedva sam sišo s kola. Odvežem konje od kola i legnem između nji dve. Kradem pokrovac malo od jedne malo od druge, između njih banja, nema zime.

– A što si ih odvezao od kola?, upita Gorica, a da ona to nije učinila pitao bi Mladen ako ga Kovjana ne bi preduhitirila.

– Zato što ako bi ja baš čvrsto zaspo, a one ustau i krenu, mogo bi me špediter pregaziti. Dama i Cura nikad ne bi nagazile čoveka, ali ne znaju one kuda idu točkovi. A i druga stvar. Da sam se ja smrzo dole u snegu, šta bi one radile? Vukle bi ta kola ko zna gde,

negde bi se zaglavile, a ko bi ji našo po tom nevremenu? Ko je danas išo u atar osim mene? Sustale bi i crkle od gladi i ladnoće.

– I šta je bilo posle? Mladenu je priča postajala sve zanimljivija.

– Probudim se ja, sav umotan u pokrovce, Dama i Cura stoju i ržu, razdanilo se. Sneg do kolena. Magla. Upregnem ja ponovo i krenem, sad već vidim di je put, tačno se vidi jendek idrvored. Al teško je išlo. Puno snega, malo-malo pa se zaglavimo. Pa malo radi bič, malo sam i ja vuko i guro i na kraju smo stigli.

Odjednom, ponestalo je pitanja. Zamišljeni, sedeli su za stolom i čutali. Kovjana i Gorica prečutno su, na istovetan način, shvatile da njihov otac nije besmrtni pravednik koga nikada ništa neće savladati, nesvesno osećajući da će dani koji dolaze doneti preokret na koji nisu bile spremne – da će njihov roditelj postati njihova briga, odgovornost, obaveza... i da to neće biti ni lako ni priyatno. Mladen je zadivljeno razmišljao o tome kako kolektivno iskustvo donosi pojedincu saznanja od životne važnosti i na taj način mu omogućava opstanak i napredak. Potom se setio da je njegov otac dve godine stariji od Age i entuzijazam ga je naglo napustio.

– Ja bi sad malo prilego, baš sam se umorio, rekao je deda.

– A jel imate toplomer, deda?, trgnuo se Mladen. Da izmerimo temperaturu, ipak ste dugo bili na hladnom.

* * *

Dedinih 37,2 do uveče je, i pored popijene tablete, poraslo na gotovo 39. To je utvrdila Gorica kada mu je oko sedam donela štrudle sa sirom i makom. Aga je spavao pokriven do nosa, sav mokar od znoja. Pre nego što je pristao da stavi toplomer ispod miške, izašao je u letnju kuhinju i pomokrio se u limenu kantu sa drvenim poklopcem. Decenijama je ta kanta imala isključivo jednu, zimsku namenu, poznatu samo ukućanima. Tresao se od hladnoće i prilično nesigurnim hodom, a opet najbrže što je mogao vratio se u kuću, ali ipak je pre kolača pojeo malo slanine i hleba. Gorica mu je dala još jednu tabletu i otišla kući. Mladen je zahtevao da neko proveđe noć sa dedom jer je starac tvrdoglav, a uz to premoren i iznemogao.

Rekao je da će deda morati sutra kod lekara i da je najvažnije da se spusti ta visoka temperatura.

Oko devet, Kovjana je zatekla Agu u bunilu, kako u snu psuje i kune, sav umotan u jordan koji je prisvojio pre dvadesetak godina, kada je krevet sa konka vratio u kuću nakon udaje mlađe kćerke. Mokar do gole kože, još uvek u džemperu i čarapama, psovao je i kleo bez prestanka dok ga je starija kći presvlačila prvi put u životu. Tako ružne reči i toliko gneva ona nikada nije čula. Grdio je i poznate joj i nepoznate ljude, i nju zato što mu skida odeću. Bilo joj je jasno da bunca, ali nikako joj nije uspevalo da te reči, njihov intenzitet i smisao, ostavi po strani i uradi ono što je naumila i što je bilo neophodno. Najednom je shvatila da je sada snažnija od svog oca i da, koliko god se opirao i šta god pokušavao, može da ga savlada i kontroliše. Preplavila ju je tuga jer je u životu imala samo jednog pravog zaštitnika, a on od sada nije mogao ni sebe da obuzda niti zbrine. Zabrinula se da bi visoka temperatura i bunilo, a pogotovo pogrešna procena, toliko netipična za Živojinu, mogle biti početak neke teške, čak neizlečive bolesti.

Aga je iscrpeo svu snagu iz sebe i zaspao, a Kovjana, uverivši se da duboko i ravnomerno diše, polako pospremi sobu, potopi mokru odeću u korito, upali fenjer, nabaci očevu čojanu bluzu preko ramena i podje u štalu. Dama i Cura bile su mirne i suve, pomazi ih obe po glavi i počeše im leđa pa se vратi u kuću. Iz špajza donese malo slanine i sira i poče da večera. Seti se radija, uključi ga i pronađe neku stanicu sa šlagerima. Ode do oca, malo ga otkrije, upali stonu lampu i ugasi veliko svetlo.

– Kovice, šta se to čuje? Ko da neko priča u dvorištu, začuje iza svojih leđa na samom izlazu iz sobe. Trgne se jer taj glas nije ličio na one oštре reči od malopre, već su to bile reči zabrinute osobe koja ima poverenja u sagovornika.

– To je radio, tata, nema nikoga, umiri Kovjana oca, pomislivši pritom kako je dobro što se ponovo obraća direktno njoj.

– Ugasi ga i legaj, treba da se spava, reče Aga i Kovjana automatski krenu da posluša, ali se u poslednjem trenutku predomisli, utiša ton i tako obučena prilegne na kuhinjski otoman na kome je u ranom detinjstvu provodila zimske mesece igrajući se

sa Goricom. Seti se kako je poslednjih godina njena mati Evica na istom tom otomanu dremala posle ručka i učini joj se da može da izdvoji i prepozna njen miris. Taj derivat je umiri i opusti i ona utonu u prvi san.

– Kovice. Kovice!, nije to bio glasan uzvik, više poznati povišen ton kakvim je Aga ponekad govorio kako bi svima odmah bilo sve jasno bez ponavljanja i objašnjavanja.

– Molim, tata, Kovjana je imala utisak da je tek zatvorila oči a u stvari ponoć je već bila prošla. Sad ču da ti donesem čaja.

– Dobro. Oču nešto da ti kažem. Al donesi mi onu kantu prvo, čudno je zvučala ta rečenica čoveka odjednom pomirenog sa situacijom. Kovjana donese kantu, pomogne ocu da ustane sa kreveta, sačeka da otac izvrši nuždu i pridrži ga da ne bi pao nazad na krevet. Dotakne dlanom očevo čelo i obraduje se kad oseti da je hladno i obraduje se se još više primetivši da su mu šake tople. Stopala su mu bila hladna, zato Kovjana pri povratku iz letnje kuhinje uzme debele čarape iz ormara i obuje ih ocu, sve vreme osećajući da bi to što hoće da joj kaže moralno biti nešto nesvakidašnje i važno.

– Slušaj, ove godine će da bude deset godina otkako je Evica umrla. Ja sam već mator i ne mogu puno da radim, nemam niskim da puno pričam a baš mi se i ne priča puno. Nemam živaca ni da slušam radijo, samo malo vesti zajtra a kad počnu pesme odma gasim. Onaj televizor bi već bacijo al volem da gledam utakmice kad igra reprezentacija..

– Ali taj TV ne može ništa da uhvati, prekide ga kći.

– Taj Mladen ne može ništa da uvati, nisu ga naučili na fakultetu.. To se ja sad šalim al nije mi do šale... Namestim ja kad mi treba. Šta oču da ti kažem? Mator sam i nisam za svakog i nije svako za mene. Dok ti je mati bila živa vodijo sam računa s kim i kako divanim, a otkad nje nema sve više me baš briga šta će ko da misli. Sad sedim i dumam šta je bilo i šta sam uradio a šta nisam i šta sam mogo bolje.

– To si hteo da mi kažeš?

– Da. Ali još nešto. Ti znaš da si imala strica Milivoja? Aga postavi pitanje samo da bi mogao da nastavi priču.

- Znam. Onog što su ga streljali u ratu.
- A jel znaš što su ga streljali?
- Znam.
- Zašto?
- Pa kupili su ljudе zato što su partizani palili žito i ubili neke Nemce, pa za kaznu..., prisećala se Kovjana.
- A jel znaš da su ti Nemci i ti agenti, kad su došli kod nas u našu kuću, u ovu kuću, u stvari tražili mene?
- Znam. Rekla mi baba jednom.
- Ja sam bijo nanjivu a on se prijavio da je on ja i odveli ga ugrad i streljali. Ustvari oni ko da su streljali mene, posle smo dobili papire da je streljan Živojin a ne Milivoj. A ja sam sedeо kući i nisam ništa uradio. Ko da nisam znao šta će da bude. Kad smo čuli da je streljan, otac je očo ugrad i otkopo ga tamo i dono ovde u Poljane da se sarani. A meni je reko da ako mislim da sačuvam glavu moram da idem kod partizana, jer će se doznati da mi je brat pogrešno streljan pa ćedu doći i po mene. Ja sam imo devetnajst a Milivoj sedamnajst godina. Umesto da ja čuvam njega, on je sačuvo mene.
- Ali ti si se u ratu dobro pokazao. Dobio si orden.
- Ne znam što sad to spominješ al da ti kažem – nisam ja dobijo orden zato što sam bijo bolji od drugih. Ja sam dobijo taj orden zato što sam radio šta mi se naredilo i zato što sam svetio brata. I uopšte nisam ponosan šta sam sve naučijo i šta sam radio u ratu, to da znaš. Zato i ne nosim nikad taj orden nego stoјi u ladicu.
- Pa šta si to uradio?, u Kovjaninom nesigurnom glasu primetna je bila zabrinutost.
- To ti nikad neću kazati. Nikom. Radijo sam šta je moralо da se radi. I imo sam sreće da me ne pogodu kad se pucalo i da ne budem zarobljen i da se živ vratim kući. I kad sam vido da sam preživijo i da je gotov rat rešio sam da kad se oženim sinu moram dati ime Milivoj.
- Osim jedna drugu, Kovjana i Gorica nisu imale rođenog brata ili sestruru.

Kovjana doneće šerbet, podigne Agu da sedne i spusti mu šolju u šake. Doneće i sebi jednu. Takav šerbet nije umela da spremi u svojoj kući.

– Zašto ja sad sve ovo pričam tebi? Zato što si ti bila više samnom a Gorica više s materom. I zato što si ti jača i moćeš da razumeš i moćeš da podneseš. Agin govor postade sporiji, kao da još uvek nije siguran da želi da nastavi.

– Posle rata, ja sam bijo jako nervozan. Istuko sam neke momke, jako sam tero konje, nikog nisam slušo, ni starije ni mlađe. Samog sebe nisam mogo da podnesem. Tvoji deda i baba, moji roditelji, bojali su se za mene. I od mene. Svađo sam se sa svima i kad sam u pravu i kad nisam. Niko nije mogo da mi stane u kraj. Svi su mi bili krivi, počeli su ljudi da se sklanjaju od mene.

Kovjana se uzvrpoljila, nije joj bilo priyatno da to sluša. Starac otpi malo vrelog čaja, opeče usne i odloži šolju.

– A jel ti rekla baba da sam imo devojku iz Drugog sela, odjednom upita Aga, direktnije i oštire nego što je želeo.

– Nije, najiskrenije odgovori kći i dalje osećajući neprijatnost.

– Čudi me da nije, jer ja mislim da je ona jedina to znala. Ta moja devojka, zapravo ona je sad baba ako je živa, došla je ugoste unaš kraj četrdesetšeste ute. Neću ti reći ni kod koga, nije važno. Bila lepa, čuvali je opasno. I jedno veče, stojimo mi momci i divanimo kad kaže Rada Čonka, a taj Čonka je već bio dobio po leđima i opet je volo da izaziva, kaže Rada: „Al smo ti mi Poljanci neki momci, nijedan ni da proba kod ove gošće, a ona sutra ode kući“, gleda u mene a ja se mislim šta me košta, ionako nisam načisto nisačim, uvatim trenutak i kažem joj da će doći kodnje na prozor sutra uveče u jedanajst. Ona se samo nasmeje i okrene se na drugu stranu. A ja sutra pridveče put podnože i u Drugo selo. Saznam di sedi pa u pet do jedanajst stanem preko puta i gledam prozore. U jedanajst, tačno, pređem do njine kuće, već se ne nadam a mislim se možda stoji iza stakla i tu je na metar-dva samo neće da se javi – kad otvori se prozor – ona. Ajde da se prvo upoznamo, kaže...

– Ne znam zašto mi to sve pričaš, iz poštovanja prema mami ne bi trebalo to da mi govorиш, reče Kovjana i ponada se da će Aga da prekine sa pričom.

– Slušaj me dete, Evice nema i mi tu više ništa ne možemo. Nema groblja za žive. I da znaš, ja sam vašu materu volo i poštovo od prvog do zadnjeg dana. Nikad je nisam lago, ruku nisam podigo na nju, nisam viko i nisam psovo. Sve sam pare uno ukuću, poštovo njenu familiju ko i moju. Idem na groblje redovno, palim sveće, ukuću je sve ostalo ko da je ona još tu..

– Evo zašto ti sve ovo pričam. Ta moja devojka iz Drugog sela je bila i lepa, i pametna, i dobra. I ja sam teo da se oženim snjom, lepo smo se živeli skoro celo leto, nastavi nestrljivo Živojin. Al njeni su je slali dalje uškolu, da postane učiteljica, a i ona je tela da uči. Ja sam bio siguran da će da se predomisli i celo leto sam išo svako veče kodnje. I kad je došlo da se sprema za školu ja joj kažem – ne mogu da te čekam zato aj da se dogovorimo da se uzmemo. A ona kaže moraš da sačekaš to je samo dve godine. A meni i dva dana mlogo i kažem joj ja ču još sutra doći ako možemo da se dogovorimo, ako ne neću doći nikad više. I dođem sutra i ona kaže da mora u školu, da je obećala materi i ocu, da dve godine nije puno. Jel tako, pitam ja, tako je, kaže ona. Ondak zbogom, kažem ja, okrenem se i odem u Poljane. Dogodine se oženim sa Evicom i dalje znaš.

Živojin nakratko začuta.

– Al unazad dve-tri godine svašta mi pada na pamet, počeo u glavu da mi dolazi ponovo Milivoj, pa ta moja devojka, prvo pomalo pa sve više i više. Nisam nikom pričo o tom jel znam da nije u redu. Niko to ne može da razume a i nema tu šta da se razume. To dođe odjedared i što god ti više nećeš da misliš ono sve gore. Pa počneš i da sanjaš, pa ti se sve pomeša, misliš da si poludeo. Pola dana ti se vraća sve što je bilo, pola dana misliš šta da uradiš da sve to prestane. Tolko da sam prekuće moro da sednem na kola i da odem da vidim tu kuću jedared i po danu.

Živojin Tadin se nikome nikada nije ispovedao, pa ni ovaj put. Saopštavao je ljudima promišljene lične stavove i zaključke, više puta samostalno proveravane i prekontrolisane. Kovjanu je ovaj razgovor ozbiljno uznemirio i preopteretio, mislila je o tome kako

ih je sve troje slagao za prasiće a da nije trepnuo, kako je taj čovek imao skriven i nepoznat prethodni život o kojem nikome nikada nije govorio, čak ni svojim najbližima, kojima je posvetio najveći deo svog veka. Shvatila je da je takvih stvari sigurno bilo i ranije i da će ih izvesno biti sve više u budućnosti, briga za brigom se nizala, ali Kovica je smogla snage da upita:

– I, jesli li je video, mislim kuću?

– Jesam. Čak sam stao, namešto amove kobilama i posmatro. Isto izgleda ko nekad, neko to održava, neko živi тамо, dimi se odžak.

– Ko živi тамо? Strože nego što bi kćerke trebalo da se obraćaju očevima pitala je Kovjana.

– Ne znam. Nisam smeо da uđem. Nisam smeо ni da pomislim koga bi zateko, šta bi reko ko sam, šta bi reko što sam došo, koga tražim. Slušaj Kovice, ja više ni blizo nisam onakav kakvog ti znaš. Ne dam se al mi ne jede. Nemam snage a nisam se pomirio nisačim. Za svima žalim i sebe žalim i znam da to ne može dugo da traje. Da nije Dame i Cure lego bi sinoć u onaj sneg i smrzo bi se mirne duše. Oću samo da te zamolim da ovo ne pričaš, bar dok sam ja živ, i da kad umrem, paziš na Milivojev grob ko na materin i moj.

Kroz teške zavese (odlomak iz romana u nastajanju)

Kroz teške zavese, požutele i pune prašine viri tek krajčak, sam vrh staričinog nosa. Pun je mitisera i proširenih pora, peruta se tanka koža oko nozdrva punih dlaka. Draperije ne može da opere jer bi morala da se popne na merdevine i skine ih s garnišni. Noge je bole, kao i krsta i šake, a od lekova za pritisak često joj se vrti u glavi. U visini očiju ona primećuje i masne fleke nastale od čestog razgrtanja prstima. (*Tragovi su svuda, ali da li su nekom bitni?*) Ovog puta samo proviruje, čkilji i pokušava da shvati odakle se začuo vrisak, ženski, dečiji, vrisak jedne od nas u nevolji. Ulica je uska i prekrivena kaldrmom, prometna, paralelna s glavnom i neretko se s trotoara čuju psovke i kikot mladih. To je njena hrana. Kako smo obučene, mi, devojčice, kada same ili u grupi koračamo po trotoaru koji se polako hlađi dok pada mrak leti, kako vezujemo kosu, da li su nam majčice i lagane, skoro prozirne haljine ispeglane, ali najvažnije čija imena i prezimena spominjemo da bi možda uspela da ih veže za svoja sećanja i kao kanapom povuče iz tamnih i usirenih močvara zaborava i možda, zaista i uspe da shvati čije smo, ko su nam babe, dede, majke i očevi. Ako bi se to desilo lakše bi prihvatile disanje naših nežnih pluća koja se nadimaju i prazne s lakoćom, usne se dodiruju i bezobzirno izgovaraju tajne, kao da niko drugi ne postoji, nigde, ceo svet je prazan, samo naša stopala osvajaju trotoare i drumove, stepenike, a mnogo stepenika ima do samog kraja. Volela bi da nam dobaci da do vrha moramo da se popnemo iako na pola puta shvatimo da to nije ono što zaista želimo, ali uporno ostaje nemi posmatrač, nikad u potpunosti zadovoljan slikom i zvukom.

Ulična svetla su već upaljena pa lako ugleda telo kraj starog kestena preko puta. Neko tamo nepokretno leži. Usne joj zadrhće, skine naočare da ih obriše krajem vunenog prsluka koji prekriva kućnu haljinu. Čak i tokom vrelih dana zima je grize pod pegavom kožom. Vraća ih na nos i uz blagu jezu shvata da telo počinje da se trza, nogu se lagano podiže, telo oslanja na podlakticu, koleno

savija i mršava devojčica u kratkom šorcu i prevelikoj kariranoj košulji odjednom u potpunosti izranja na osvetljenu pozornicu ispod uličnog reflektora, krvavih usana, izderanih kolena i s kamenom u ruci. Kroz prolaz između dve kuće, iz pravca poslastičarnice u kojoj se često slave dečiji rođendani, čuju se uzvici i trk, ženski glas se iznenada prolama kroz hodnike starih predratnih kuća visokih plafona i kao jato golubova izleće iz širom otvorene ajnfort kapije: „Udri!“ Šišmiš sumanuto zlepeta krilima tik uz svetiljku koju razara udarac kamenice izbačene iz suparničine ruke. Tetka Sofija od straha sklopi oči. Svetlucavo staklo se brzo raspadne u mrak.

*

Jednom je Slavica izgubila opkladu od druga iz razreda pa je morala da lizne bunar. Deca su navijala. Nije smatrala da je loše prošla, ipak je to bio bunar u njenoj ulici. Kraj njega su zastajali svakog dana kad su se vraćali iz škole da bi pili hladnu vodu. Okružili su je i spustili školske torbe na zemlju, jakne zavezali oko struka ili prebacili preko ramena. U prvom redu stajali su dečaci koji su je čikali i podsmevali se. Iza njih su poskakivale devojčice pokušavajući da bolje vide šta se dešava. Naslonjeni na drvo stajali su stariji đaci, blago nezainteresovani dečijim glupostima i previše mrzovoljni da bi ih prekinuli. Slavica je bila poletna. Osećala se odvažno. Možda je izgubila prvu rundu, ali ovu će sigurno da dobije. Ko bi se od njih ikada usudio? Status lavice i njen odraz u očima drugih su jedino što je bitno. Kad ga je dodirnula jezikom osetila je opor ukus metala koji nakon ovog kuražnog čina dugo vremena nije mogla da ispere ili ispljune čak ni nakon žvakanja kiselih ringlova i premazivanja zuba kaladontom. Sad je opet osetila taj poznati ukus u ustima, ali ga je ovog puta pratilo i snažan bol u vilici. Otvorila je oči i ugledala razgranatu krošnju kestena u punoj letnjoj snazi. Odmah se prisetila da nema kako da se do nje popne i u nju uvuče (probale su više puta) pa je polako ustala. U šaci je i dalje stezala kamen. Kad je začula povike shvatila je da mora da ostane na nogama i da kamen upotrebi. Bol je prolazan, nije bitan, zažmuriš i sačekaš. Na njega je bila navikla. Bes je taj koji je mahnit i strašan, a upravo je

on u ovom trenutku dotrčavao kroz njenu ulicu u vidu tri raščupane, namrgođene devojčice koje su želele da je sravne sa zemljom. Razlog nije bio važan. Možda su tu bile zbog bunara a možda i da joj otmu nove patike ili samo eto tako. „Tako je kako je“, promrljala je. Od bežanja je odmah odustala i sasvim se fokusirala na neprijatelja. Na tren se zapitala gde su nestale Sanja, Borka i Marina. Podrška joj je u ovom trenutku bila neophodna. Tada je pukla ulična svetiljka i senke su prestale da postoje.

„Udri!“ začula je pre nego što joj je staklo uletelo u kosu i uz gadno bockanje se raspršilo po ramenima. A onda kroz mrak „Eno je!“ i „Vidi, vidi, ko nam je tooo!“ Svaka čelija u Slavici je htela da drekne: „To sam ja, Slavica!“. Iznenadilo ju je da nije mogla ni da pisne. Brzo je prevazišla tu blokadu i nadoknadila je stavom. Ispravila je ramena, izdužila se, stala u raskorak, izbacila donju usnu i tako sačekala prvi udarac. Zviznuo ju je po ušima putem šake koja je mirisala na nešto slatko. Kosa joj je prekrila lice. Zamahnula je glavom da bi je sklonila kad je osetila jak bol u cevanici. Opet je pomislila na svoje drugarice i kako nije fer da je sama protiv četiri devojčice, dok su njene tri drugarice, brojka koja bi ovu bitku pretvorila u fer šorku, u zemlju propale. Tada se setila kamenice koju nije još ispustila. Naglo je zamahnula, najpre u prazno. Sledeći zamah je sleteo na nečiji nos. Takav krik koji se u tom trenutku prołomio kroz ulicu nije nikad ranije čula, a ne bi mogla da ga ponovi čak i kada bi podsmeh i imitacija zasmejali čitav buljuk druge dece. Lice tik ispred njenog se iskrivilo kao da je ljigavac i iz nozdrva i između prstiju koji su ih prekrivali, počela je da se sliva krv.

*

Kesten je rastao tik uz staru kuću čija je naočita pređašnja fasada sada bila okićena povećom neonskom reklamom na kojoj je crvenim debelim slovima bilo ispisano STAKLOREZAC. Svetlo je tromo treptalo, štucalo i s vremena na vreme se potpuno gasilo. Iza velikih staklenih prozora nad kojima se reklamni pano nadnosio, na uskom i neudobnom kauču spavao je novi vlasnik po niskoj ceni kupljene nekretnine u samom centru grada. Buka s ulice ga je probudila, pa

je, još uvek pijan, jedva otvorio krmeljave i zakrvavljenе oči i sada je ležao pogleda uprtog u vlagom nagriženi plafon. Usred noći je bio primoran da se sabere i da osluškuje. Zamalo se i obradovao kad mu se učinilo da je sve utihnulo, ali onda, samo tren kasnije, zapomaganje i plač. Ponovo je sklopio oči i pokušao da utone u san. Neko je pokucao na duplo staklo izloga. Nije se pomerio. Ni makac. Čak je zadržao dah uz nadu da ga mrak u radnji zaista skriva od pogleda spolja i da svetlo reklame ne otkriva njegovu malodušnost. Jecanje je bilo razgovetno i činilo mu se da je tako blizu, kao da mu neko šmrca kraj uva, ipak, bol u glavi je bio previše jak za, po svemu sudeći, nepotrebnu reakciju. Iako se u to nije uverio, pretpostavio je da plače devojčica iz komšiluka. Devojčice su u većini slučajeva potpuno bezopasne. Viđao ih je kako voze bicikle, sede kraj bunara ili se pojavljuju i iskaču svaki put iz drugog prolaza kao da su mačke ili lasice, sposobne da se svuda zavuku i provuku. Ova je očigledno bila živa, dakle pomoć joj nije potrebna. Nije bacala kamenje i lomila inventar, nije se oslanjala na skupu i skoro ugrađenu konstrukciju izloga celom težinom svog tela. Reakcija može da izostane, pomislio je i opet zadremao.

Borka je prestala da udara u izlog kad je shvatila da čovek koji spava u radnji ne želi da ustane da joj pomogne. Možda je i on mrtav. Nikad se ne zna, pomislila je dok je rukom brisala nos. Sve što joj je preostalo bilo je da posmatra svoj odraz u staklu. Duh devojčice razbijenog nosa. Hladna svetlost reklame je padala na ruku koja je držala makaze prekrivene tamnom i gustom, u ovom trenutku već skoro suvom skramom krvi.

Krv nije primetila ni tetka Desanka koja joj je prišla s ledja i stavila ruku na rame. Desa je stajala na ulici u širokoj beloj spavačici, bosa kao da ju je nešto nateralo da naglo ustane i izleti iz kuće bez papuča ili cipela. Nokti na nogama su joj bili kvrgavi i žuti. Ličili su na korenje. „Kasno je, Boro moja. Trebalo bi da si kod kuće. Znaš kakvi su tvoji.“ Prvi put je čula da joj komšinica tepa i zove tim nadimkom. Nije znala ni da ova žena zna njeno ime. Pustila ju je da je uhvati za ruku i korak po korak, ćutke, dozvolila da je odvede do kapije zajedničkog dvorišta. „Ostale..“, pokušavala je da progovori Borka. „Nema ostalih, srećo, sad si samo ti važna. I da se malo naspavaš.“

Dopratila ju je do ulaza u kuću u kojoj su bila pogašena sva svetla. Kažiprstom je pritisnula usne dok je izgovarala: „Ššššš!”

*

Komšinica Božana ulicom prolazi zamahujući kukovima sa stopalima na visokim potpeticama i u laganoj haljini s koje može da se lizne gorka tečnost skupog parfema. Trenutno je niko ne odmerava, niko za njom ne zviždi ili joj dobacuje. Iako je naučila da izade na kraj sa takvim reakcijama, radovalo ju je što nema nikog oko nje, kao ni onih koji skrenu pogled kad naiđe umorna s posla, onih koji je ogovaraju, a nikada ne pitaju kako je i šta radi i onih koji je preterano ljubazno sve to pitaju kad joj nude pomoći s teškim kesama koje dovlači iz prodavnice dok su im supruge na roditeljskim sastancima. Sa čoška na kom je zastala, malo dalje niz ulicu nazire se neki metež, čopor dece čija se tela sudaraju i odbijaju jedna od drugih poput biljari loptica. S vremena na vreme začuje i glasne uzvike, jauke i pokoji vrisak, ali s ove razdaljine ne može da prepozna aktere nasilne igre, makljaže pod uličnim svetiljkama. Jasno joj je da se deca tuku, ali ne smatra da je to neko specijalno dešavanje niti je ono uznemirava, jer šta ta mala, mekana tela mogu jedna drugima da učine? U kafanama, na poslovnim i privatnim večerama prisustvovala je pravim pravcijatim, žestokim i neobuzdanim košmarima od obračuna nakon kojih su neki njeni poznanici ostajali vezani za krevet nedeljama, pa čak i godinama. O tim situacijama je izbegavala da misli i sve bi dala da može u potpunosti da ih zaboravi. Platila bi da može da izbriše upornu sliku krvi na kariranim stolnjacima, razbijenih čaša pod stolom i izranjavanih, natečenih šaka svog dečka. Slika je bila neuništiva. Nepokolebljivo se vraćala kada bi joj se najmanje nadala. Maštala je o tome da joj jednog dana njeni vračara izmađija napitak ili najbolje, pilulu koja bi joj rešila ovaj problem, ali nije polagala velike nade u vračarine sposobnosti jer joj nijednom nije ništa pogodila. Božana je uzdahnula, prstima dodirnula ušne resice da se uveri da su joj zlatne minduše i dalje na mestu, još jednom se osvrnula ka uličnoj gužvi. Sada su se telašca okupila oko jednog koje je ležalo posred puta i više izgledalo kao

daska nego kao loptica. Malo se žacnula, skoro pa uplašila, ali onda je ubrzala korak i nastavila ka mestu svog sastanka. Raspoloženje se lako kvari. Težak je zadatak uvek biti nasmejan, izbeći sve prepreke na putu k radosti posao je koji zaslužuje bogatu nagradu.

*

Osim što je sa zemlje videla kako se iznad nje okuplja grupa i steže obruč, vazduha je bilo sve manje kao kada se pred oluju gomilaju oblaci i disanje je sve teže, pritisak pada i glava počinje da boli. Kad su počele da je šutiraju, osetila je redom udarce vrhova njihovih stopala po rebrima, rukama, zadnjici i konačno je jedan završio tačno posred stomaka. Trenutak pre nego što je ostala potpuno bez kiseonika čula je: „Ustani, kurvo!“ I to je zvučalo neubedljivo, ne toliko strašno kao kada bi istu uvredu čula tokom svađe svojih roditelja, kao da neko nije vičan izgovaranju psovki i sad se pravi važan. Uz tu pomisao je stigao i potpuni mrak.

„NA AAA SI LJEEE“, vikala je Marina u trku, „Nas iii ljeeee“, sve tiše što je bila zadihanija i bliža cilju u vidu leđa i konjskih repova podivljalih neprijateljica koje su gušile Slavicu. Za njom je kaskala Sanja, ne previše ubeđena da može bilo kako da pomogne, ali sasvim sigurna da će nadrljati i dobiti batine, jer je bila slaba, uvek je bila mlitava i plašljiva kao zec, ma još gore, kao miš ili pile. Prijalo joj je to što ostale misle da je sposobna za ovaku akciju, osećala se bitno, širila je pileća krila da izgleda snažnije i veće i pokušavala da poleti, nekoliko puta joj je uspelo, ali čim bi uzletela, samu sebe bi prizemljila. Ja sam ništa, obična kukavica. Kukavica, mukavica. Nesposobna, smotana, neupotrebljiva, šonja, slabic, zentaroš. „Plaćipičko!“ Gurnule su je. Pala je na dlanove. Ogrebotine su bile površne, ali su neprijatno peckale. Ni ova agresija nije proizvela reakciju koja bi bila odgovarajuća. Sve oko nje je ključalo, vijorile su se kose, letela stopala, pljuvačka izletala iz mehanih usana, curila niz brade, šake su vitlale iznad glava pune busenova dlaka s ratobornih skalpova. Jedino što je Sanja u tom konačnom haosu uspela da uradi je da sedne na kaldrmu i plače.

Kratke priče

Kad je pun mesec i kad zapališ veliku vatrū i kad.... zajebavam se, nisam teo to. Kad je mesec mlad i kad pogledaš u njega pa zamisiš da oćeš da okačiš kabanicu o one šiljke i učini ti se da imaš di, e onda znaj da neće biti kiše. To ti mesec kaže da kabanicu ostaviš kući, a vremensku prognozu možeš da okačiš o di god misliš da je zgodno. Pričo mi jedan čoban juče o tim mesečevim šiljcima, zavetrim i nešto o paučini, samo nisam sve zapamtio. Još mi reko da kupim neka kola, da ne stopiram ceo vek pa će me onda boleti kurac i za mesec i za vremensku prognozu. To sam zapamtio.

Loš dan, ne bi trebalo da bude, a opet loš, ko zna zašto.... subjektivni osećaj što bi rekli oni s prognoze, jebo ih subjektivni osećaj. Kod Kamenka se znalo, kad kaže ladno onda je ladno, nema malo je ladno, a malo i nije. Da sam paor, sad bi sve izoro i prevrno, ništa da ne ostane il upalio il možda našprico Monosanom, tako nešto. Da satrem i korov i cveće i proleće je četres prve, svako je ko četres prve, bolje ga izorati dok ne nikne. Nema ovo nikakve veze sa tim što sam popio platu i još digo kredit, a novce podelio kurvama i svircima, a zadnji pet iljada stavio na Barnli i puko, dabome. Žena me manula, a čerka otišla od kuće, ne znam di je, nit pitam, ne pita ni ona za mene. Probada me sve sa svi strana, brat mi reko da treba malo da pripazim na zdravlje ako mislim još da poživim mada baš i nemam zašto, tako kaže, sere i on. Duvo je neki veter pre podne pa nisam mogo biciklom na Tisu, a planiro sam i ručak je bio skroz okej, možda su samo čevapi bili nekako gumeni, čuto sam, nije žena kriva već Matijević, nemam novaca za prave i sve je to dobro, biće

ovo jedno lepo proleće nego ne smem više s punim stomakom na otoman, znojim se i gadno snevam.

Subota, doručak, čerka i ja. Ona mleko i štrudlu sa makom, ja čaj i cigare. Gledam u štrudlu, pruža mi je nevoljno. – Nećeš? – Neću. Na radiju neko peva dal će mladost umeti da prepozna starost, radim noćnu smenu danas i sutra i sad idem da kupim štrudlu s makom, poješću je u parku, sam.

Jovicinu mačehu sam sreo slučajno. Pozno sam je odma, bila je težak invalid, stalno je nosila štake. Rekla mi da su Joviku našli obešenog u nekom parku, u Kopenhagenu. Nisam ga volo mada smo se družili, njega niko od dece nije volo. Prava mama mu je jednom došla u posetu, iz Nemačke, dočekala ga ispred škole. Donela mu pomorandže i u trafici kupila „Eks almanah“. Zavidio sam mu zbog tog „Eks-a“, dugo. Posle me je više interesovo „Zum reporter“, a Jovica se odselio iz Elemira.

– Drugačiji si trezan. Čuo sam to već. I ona je bila drugačija kad sam trezan. Pretvarala se u dosadnu, tešku i predvidljivu i sise su joj se smanjivale za ceo broj il čak dva, to sa sisama me najviše čudilo, di nestanu. Razišli smo se kad mi je gospođa mati rekla da ručak u njinoj kući mogu dobiti samo prosci. – Gospođo, zadovoljiću se kolačima. Ne bi uzo ni kolače nego mi opo šećer, slabo sam jeo ti dana, a gospodici nisam reko ništa, nikad više. Otišo sam na pivo, moja kafana je dobila novu konobaricu.

Ne verujem više nikom ništa, svi lažu. Odem po leba, čujem da je Peru manula žena, znam da nije, juče sam pričo s njom, lažu. Dodem kući, zove kolega s posla, pukla mu cev u kupatilu, oče da ga menjam, laže, ne radi mu se. Ćerka kaže da sam se prvi put dobro ošišo, siguran sam da su me već dosta puta dobro ošišali, znači laže. Ništa, mogu samo da gledam u omiljenu tačku na plafonu, tamo di je moler zezno, ta mi je omiljena, ume da priča. Ponavlja mi, a znam i sam da s Jankovima ne spreži, od Mihajlovi beži i jebeš Mijatove lepo. Laže i ona, ovo za Mihajlove je sigurno slagala. Prefarbaću je.

ESEJ

Atinski model demokratije

„Mi imamo ustav koji nije građen ni po kakvu kalupu susednih naroda; naprotiv, mi služimo više drugima za obrazac nego što bismo se ugledali na druge. I kako državna uprava nije usredsređena u rukama maloga broja, nego u rukama većine, zove se naša vladavina narodna vlada (demokratija).“

Perikle

1. Uvod

1.1. Određenje antičke demokratije

Originalnost antičke Grčke sastoji se u posebnom obliku koji je u njoj dobila vlast polisa (grada), odnosno u stvaranju antičkog polisa koji prepostavlja učešće svih punopravnih građana u upravljanju zajedničkim poslovima i u potpunoj javnosti kolektivnih odluka. Politički život Antičke Grčke, kao nikada dotad, u punoj svetlosti agore (trg), postaje predmet slobodnog govora (isogoria) pred zakonom jednakih građana (isonomia) kojima je polis zajednička briga. Kako нико ne bi imao ni nad kim političku premoć, upravljačka vlast ne smešta se u bilo kojoj posebnoj grupi (demos, aristokratija, plemići), već u članove političke zajednice kao celine. Sve ovo su odlike prve i najčuvenije demokratije od svih, demokratije drevne Atine. Atinska demokratija predstavljala je oblik vladavine koji u istoriji nije imao prethodnika, već su je inventivni Grci osmisili.

Najčešće se smatra da je Herodot (484–425. godina pre n. e.) prvi koristio reč demokratija. Treba svakako dodati da se sam termin nije pojavio u njegovom tekstu, već u prevodu. U bitnom, Herodotovi izrazi politika komandovanja naroda i politika komandovanja mnogih koji su kontrarirani prema monarhiji ili oligarhiji, jasno upućuju na demokratiju.⁽¹⁾ Osnovna karakteristika demokratije, vladavine mnogih, prema Herodotu je jednakost pred zakonom odnosno jednakim zakonom (isonomia)⁽²⁾.

Slično Herodotu i Perikle, veličajući demokratsku vlast Atine, u čuvenoj *Nadgrobnoj besedi*, kaže da su: „...pred zakonom u onome što se tiče pojedinca svi jednaki.“

Periklova beseda u celini, bez sumnje, izražavala je političku suštinu atinske demokratije. Antički poklonici demokratskog poretku vladavine nazivali su demokratijom takvu vladavinu u kojoj je vrhovna vlast pripadala građanima uz mogućnost aktivnog učešća svih u neposrednom upravljanju polisom.

1.2. Društvene i duhovne promene

Napuštanjem civilizacije mikenske palate (u središtu mikenskog društvenog života je palata, dok kralj okuplja i spaja u svojoj ličnosti sve elemente vlasti, sve vidove suverenosti), antička Grčka stvara društveni i duhovni svet polisa. Pojava polisa prepostavlja stvaranje novog društvenog prostora čije je središta agora (trg) kao javni i zajednički prostor. Svi oni koji ulaze u ovaj prostor određuju se kao jednaki, a jedni s drugima stupaju u ravnopravne međusobne odnose.

Nestanak mikenskog suverena čija moć nadzire društveni život i njime upravlja, unapređuje reči u slobodnu raspravu (*isogoria*), govor postaje politički instrument i sredstvo sticanja premoći u polisu, a retorička je veština za Aristotela jedna od veština bitnih za dobru politiku. Karakter javnosti koji je dat društvenom životu naročito se ispoljava u javnosti pisanih zakona i dekreta koji su sada dati na uvid svim građanima.

Najznačajnije, zamenastarih hijerarhijskih odnosa nadređenosti i podređenosti novim demokratskim tipom društvenih odnosa koji počivaju na jednakosti i odatle uzajamnosti između sličnih ili jednakih građana u novoosvojenom političkom prostoru, prepoznaje se u dva paralelna pravca: jedan u osvajanju demokratskog društvenog prostora preko političkih borbi demosa i aristokratije; drugi, u stvaranju novih kozmogonija prvih jonskih fizičara i rađanju antičke filozofije.

Što se tiče prvog procesa demokratizacije, od sredine VIII do sredine VI veka jedan od ključnih činilaca koji su u helenskom svetu doveli do pojave demokratskog oblika vlasti bili su krupni politički

preokreti. Osnivanje polisa teklo je u teškim borbama u kojima su jake političke ličnosti poput Solona, Klistena, Perikla i široki slojevi naroda dobijali sve značajnije mesto. Nakon sloma aristokratskog uređenja vladavine izbijaju sve jače imovinske i društvene protivrečnosti između povlaštene aristokratije i demosa, koje će rezultirati obaranjem društvene nadmoćnosti osione aristokratije i uspostavljanjem vladavine naroda.

I prva sophia sedam grčkih mudraca bila je moralne i političke prirode, a nastojala je da definiše osnove novog poretka vladavine koji bi apsolutnu moć monarha, aristokratije ili tirana zamenio zakonom koji podjednako važi za sve.⁽³⁾ Suprotno drevnim teogonijama koje su bile deo mitova o suverenosti božanskog kralja, sa strogo utvrđenim hijerarhijskim poretkom elemenata, kosmogenije prvih filozofa uspostavljaju ravnotežu između, sada, jednakih prirodnih elemenata od kojih nijedan ne treba da ima prevlast nad drugim jer bi to, kako obrazlaže miletski filozof Anaksimandar (oko 610–547. godine pre n. e.), dovelo do razaranja kosmosa: „Da je jedno od toga (četiri elementa od kojih je sazdan kosmos – dodao D. E.) beskonačno ostali bi propali.“⁽⁴⁾ Sliku društvenog poretka jednakosti Anaksimandar, u sačuvanim fragmentima, projektuje na kosmos u kojem sada: „...zemlja zbog odnosa jednakosti zadržava isti razmak od svega...“ Zavisnost jonske filozofije od rečnika i ustanova polisa prepoznaje se i u sledećem Anaksimandrovom fragmentu: „Jer ona (bića) po redu vremena plaćaju kaznu i odštetu jedni drugima zbog nepravde.“⁽⁵⁾ odnosno, kao u nastajućoj neposrednoj demokratiji, svi građani naizmenično se pokoravaju i vladaju i to pod zakonima koji su jednakci za sve građane polisa, poput filozofovog načela to apeiron, koji je jedan i jednak za sve elemente iz kojih se, elemenata, kosmos sastoji.⁽⁶⁾ Dakle novi model kosmosa koji razrađuju prvi filozofi, u kojem se stvaranje i propadanje svetova dešava unutar odnosa jednakosti koje, odnose jednakosti, osigurava i štiti nepropadljivo/božansko načelo, odraz je društvenih struktura isonomie svojstvenih demokratskoj vladavini.

1.3. Od prihvatanja do odbacivanja

Periklov prijatelj, sofista Protagora (481–410. godina pre n.e.) u Platonovom dijalogu *Protagora* pojavljuje se kao najstariji teorijski zasnivač demokratije kao jedino opravdanog oblika vladavine. Prema Platonovom *Protagori*, za učešće u političkom životu i za slobodno iskazivanje mišljenja u zajedničkom rešavanju političkih pitanja imaju pravo svi građani polisa.

„Kad je Div“, kaže Protagora, „naredio Hermu da ljudima doneše stid, tj. moralno osećanje i pravdu, upita ga Hermo na koji bi način ljudima podelio pravdu i stid: da li onako kako su podeljene veštine da tako i njih podelim? A veštine su podeljene ovako: jedan koji ima lekarsku veštinu dovoljan je mnogima koji nemaju te veštine, a tako je i sa ostalim veštinama. Treba li tako i pravdu i stid da podelim ili da ih svima dam? Svima odgovori Div i svi neka ih imadu, jer ne bi mogli nastati gradovi ako bi ih imali samo neki kao kod ostalih veština... Tako Sokrate ostali Atinjani smatraju... da kada je reč o političkoj veštini, gde sve stoji do pravednosti i razboritosti, s pravom podnose svakoga jer svakome dolikuje da učestvuje u toj vrlini ako država uopšte treba da postoji.“⁽⁷⁾

Suprotno Protagorinom izrazito demokratskom stavu, antički filozofi vrlo negativno se određuju prema vladavini naroda. Heraklit iz Efesa (535–475. godina pre n. e.) prezire narodnu vladavinu. Naime, kada je narod u Efesu preuzeo vlast, Heraklit je s ogorčenjem napisao: „Efešani bi učinili pravo kada bi se svi listom obesili... jer su Hermodora, svog najspособијег čoveka prognali rekavši: Od nas nikо neka ne bude najbolji, ako li je nekog takvog, neka to bude drugde i kod drugih ljudi.“⁽⁸⁾

Isonomija je za Herodota, kao i za Perikla, osnovna karakteristika demokratije. Međutim, samo pedeset godina nakon Herodotovog određenja demokratije, tačnije 406. godine pre n. e., Ksenofont prenosi tvrdnje: „...da je besmislica da demos nema pravo da radi ono što hoće.“⁽⁹⁾

Isonomija, koja je bila originalnost antičke inventivnosti, u atinskoj narodnoj vladavini načas je izopačena. Jednakost pod zakonom imala je kratak vek. Već je Aristotel (384–322. godina pre n.e.) posmatrao atinsku demokratiju u kojoj je demos stvarao i

poništavao zakone po svojoj volji ili, kako sam piše: „U demokratijama gde masa stoji iznad zakona...“⁽¹⁰⁾

Međusobno isključujuća određenja demokratije, oduševljenih poklonika i teorijskih osporavanja, najupečatljivije je preneo Periklov savremenik Herodot u poglavljvu svoje *Istorije* u kojem opisuje raspravu trojice vojskovođa, oslobođilaca Persije od tiranije, o najboljem državnom uređenju. Treba naglasiti da je razumno prepostaviti da je sama rasprava zapravo vođena Herodotovim promišljanjem demokratske vladavine u Atini. Prema vojskovođi Otanu: „...vlada naroda je, pre svega, i po imenu nešto najlepše na svetu i ona pre svega znači jednakost za sve.“ Otan koji se zalaže za uspostavljanje demokratske vladavine svoje izlaganje završava sledećim rečima: „Predlažem dakle da zavedete vladu naroda, jer je u narodnoj masi sve.“ Suprotno ovom veličanju demokratije, drugi vojskovođa Megabiz predlaže uvođenje oligarhije jer: „...nema ničega glupljeg ni obesnijeg nego što je neprosvećena gomila... koja nije u stanju da nešto zna.“, smatrajući pritom da je demokratija gora od tiranije. Poslednji vojskovođa Darije zalaže se za monarhiju jer kada: „...je gomila na vlasti, nemoguće je da najgori ne izbiju na površinu.“⁽¹¹⁾

S obzirom na različita vrednosna procenjivanja atinske demokratije pred nas se postavlja nimalo lak zadatak: kako razumeti demokratsku vladavinu antičke Grčke.

Demokratija je grčka reč i grčka ideja, ali i oblik vladavine u kojoj su neki Grci živeli. S obzirom na to da je grčka inventivnost stvorila i političku teoriju, može se pomisliti da su Grci demokratsku vladavinu teorijski promislili i eventualno branili. Međutim, nije tako. Sačuvani spisi Platona i Aristotela, koji su demokratsku vladavinu teorijski promišljali, nisu bili naklonjeni demokratiji, što može izazvati sumnju u njihova vrednosna određenja demokratije.

Tumačenje i razumevanje demokratije zahteva, dakle, i poznavanje demokratske prakse u Atini, ali i iščitavanje teorijskih spisa onih koji su atinsku demokratiju žestoko osporavali.

Takvom, dvostrukom iščitavanju demokratske prakse i kritički orijentisane teorije u razumevanju antičke, tačnije atinske, demokratije pristupa se na narednim stranama.

2. Demokratska Atina

„Demokratija je bolja od tiranije.“

Perijandar iz Korinta (jedan od sedmorice grčkih mudraca)

2.1. Solonova demokratizacija atinskog ustava

„I zakon jedan narodu i uglednicima napisah
Istu pravdu za svakog dадоh.“

Solon ⁽¹²⁾

Aristotel u spisu *Ustav atinski* daje najbolji sačuvani opis atinske političke prakse. On u svom delu predstavlja jedanaest promena atinskog ustrojstva koja sežu sve do njegovog vremena, ali prati i: „...sve veću moć koju preuzima narod.“, da bi u atinskoj demokratiji, koju je Aristotel posmatrao: „... narod ...sebe samog učinio gospodarem svega, a svime se upravlja na osnovu narodnih odluka i sudova gde narod ima odlučujuću vlast.“⁽¹³⁾ Odnosno, kako Aristotel piše u spisu *Politika*: „...sadašnji oblik...“ atinskog ustrojstva predstavlja „...krajnju demokratiju.“⁽¹⁴⁾

U spisu *Ustav atinski*, analizirajući političku i društvenu ulogu koja se pripisuje snažnim političkim ličnostima, Aristotel značajno mesto posvećuje atinskom zakonodavcu Solonu (640–564. godina pre n. e.), jednom od sedmorice grčkih mudraca, kojeg je filozof izuzetno poštovao. Stranačke borbe u VI veku pre n. e. u Atini proizašle su, kako nam prenosi Aristotel, iz državnog poretka u kojem: „...mnogi behu potčinjeni manjini...“ i: „...podiže se narod na one koji svojom vlašću u odnosu na većinu behu moćnici.“⁽¹⁵⁾ Naime, u Solonovo vreme teške ekonomski prilike izazvale su veliku socijalnu bedu koja je izrodila društvene antagonizme.

Solonu, koji se isticao u spoljnoj politici, suprotstavljene strane poverile su 594. godine pre n. e. mesto arhonta (arhont je vrhovni predstavnik civilne vlasti) da bi rešio pitanja unutrašnje politike, tj. da ukloni sve antagonizme koji su državu rušili iznutra.

Postavši upravitelj državnih poslova, Solon je, pronicljivo primećuje Aristotel, zapravo: „...oslobodio narod kako za dati trenutak tako i za budućnost.“⁽¹⁶⁾ Naime, i u tome se ogleda Solonova inventivnost, on je utvrdio ustav i dao zakone koji su isti za narod i za aristokratiju i pred kojima su, ustavom i zakonima, sada svi jednaki. Da bi onemogućili samovoljno tumačenje zakona, Solonovi zakoni bili su ispisani na pločama i postavljeni u kraljevskom tremu radi uvida javnosti, o čemu svedoči i Aristotel: „Zakone su ispisali na pločama i postaviše ih u kraljevskom tremu.“⁽¹⁷⁾

Međutim, prema Aristotelu, najpopularnija među promenama koje donosi Solonov ustav, čime je ponajviše politički i ojačao narod, jeste davanje jednakog prava svakom građaninu da učestvuje u radu suda. Aristotel smatra da ova jednakopravnost nužno dovodi do demokratskog državnog uređenja: „Jer zagospodari li narod sudom zagospodariće i državom.“⁽¹⁸⁾ I u spisu *Politika* Aristotel potvrđuje svoj stav: „Solon je uspostavio demokratiju time što je sudove obrazovao od svih građana.“⁽¹⁹⁾

To je ono čime je Solon prema Aristotelu svoje: „...zakone učinio narodnim...“.⁽²⁰⁾

Obraćajući se narodu, ipak nezadovoljnog zbog izostanka agrarnih reformi, u svojim elegijama Solon proročki piše:

„Otvoreno odgovarajući narodu,
Ni u snu oni videli ne bi
Šta imaju sada.“

U čemu se, dakle, ogleda demokratizacija Solonovih zahvata? Atinski zakonodavac uspostavlja zakonima politički poredak ravnoteže među suprotstavljenim stranama. Putem ustavnih reformi Solon daje značajno mesto jednakosti odnosa među građanima koja se javlja kao jedan od temelja novog demokratskog shvatanja poretku ili, kako Solon piše: „Zakon jedan narodu i uglednicima napisah“. Bez jednakosti nema ni grada: „Iz jednakog“, piše Solon, „ne može da se rodi rat.“

I pored svega, treba to istaći, Solon ipak ne uspostavlja potpunu jednakost među građanima. Tačnije, kod Solona je reč o „proporcionalnoj“ (jednake stvari jednakima) a ne „aritmetičkoj“ (sve

isto svima) jednakosti, u kojoj, proporcionalnoj jednakosti, svako raspolaže delom vlasti koja mu pripada na osnovu lične vrline.⁽²¹⁾ O tome Solon piše:

„Jer narodu koliko mu i priliči udostojih,
Časti mu ne oduzeh, niti odveć mu je pridodah“.⁽²²⁾

2.2. Klistenove reforme

„Demokratija je državno uređenje koje svima bez razlike i jednakima i nejednakima, deli nekakvu jednakost.“

Platon⁽²³⁾

Nakon pada tiranije Pizistratida, odnosno sa Klistenovim reformama iz 508. godine pre n. e, govori se o počecima pune atinske demokratije. Ove reforme, prema Aristotelu: „Učiniše ustav mnogo demokratskijim nego što je bio Solonov.“⁽²⁴⁾, jer Klistenove namere usmerene su ka tome da: „...ih što više ima udela u vlasti.“⁽²⁵⁾ Klisten je proširio broj gradskog stanovništva dajući građanska prava naseljenim strancima (metecima), obespravljenom stanovništvu i oslobođenima, odатle smatra Aristotel potiče uzrečica: „Ne pitajte za poreklo.“⁽²⁶⁾

Proces demokratizacije Atine svoj snažan zamah dobio je u sledećem. Klistenove reforme koje su ukinule staru rodovsko-plemensku podelu na četiri file, uvele su deset teritorijalnih fila podeljenih na tritije. File i tritije nisu sačinjavale teritorijalne jedinice, već su se tritije sastojale iz svake od tri atinske oblasti da bi se stanovništvo pomešalo.⁽²⁷⁾ Klisten je demokratizovao na ovome i institucije. Uvedeno je Veće od 500 članova, po pedeset predstavnika iz svake file. Godina koja je bila podeljena na deset perioda od po 36–37 dana omogućavala je da predstavnici svake file obavljaju poslove u Veću jednom godišnje tokom jednakog perioda.

Klisten je povećao delatnosti narodne skupštine koja se sazivala češće, a i uloga narodnog suda takođe je porasla i sve to nauštrb Areopaga.

Dakle, Klisten ovim reformskim zahvatima u Atini široko otvara vrata demokratiji. On sve građane definiše kao jednakе pošto imaju potpuno ista prava da učestvuju u svim vidovima javnog života. To je ideal isonomije. Jedina prava mera koja može da usaglasi odnose među građanima je potpuna jednakost. Nije više reč o tome da se, kao u Solonovom ustavu, uspostavi srazmerna između vlasti i zasluga i da se između različitih političkih entiteta ostvari harmonična saglasnost, već da se strogo izjednači učešće u vlasti svih, kao i njihov pristup javnim funkcijama: Klistenova podela na deset fila, a ove na tritije, otklanja razlike koje međusobno suprotstavljaju različite delove grada, čime se uspostavlja politička celina, a građani se uniformišu mešanjem i stapanjem, kako se ni po čemu ne bi izdvajali na političkom planu. I veštačka podela građanskog vremena omogućava jednaku učešće u vlasti svih tako stvorenih grupa. Naime, administrativna godina je podeljena na deset perioda, a svaki period odgovara jednom od deset plemena, tako da tokom tog razdoblja svako pleme, na smenu, obrazuje stalnu komisiju Veća.

Ideal jednakosti je tako sa Klistenom postao politička stvarnost. Građani se određuju kao istovetni koji stupaju jedni s drugima u ravnopravne odnose, dok se polis ukazuje kao jedinstven svet bez hijerarhija, a vladavina je podeljena u čitavoj oblasti zajedničkog života.

Ravnopravnim ciklusom suverenost prelazi s jedne grupe na drugu, s jednog pojedinca na drugog, tako da onaj koji vlada i nad kojim se vlada postaju dva nerazdvojna momenta istog procesa.

2.3. Zlatno doba atinske demokratije

„Išlo se sve dalje u povećanje moći naroda dok nije došlo
do današnje demokratije.“

Aristotel

Proces demokratizacije je nezaustavljiv. Upornim političkim borbama, 462. godine pre n. e. narodna skupština donosi zakon protiv Areopaga, čime je oboren i poslednji bedem oligarhije, a 457. godine pre n. e. za arhonta prvi put je izabran pripadnik nižih imovinskih

klasa koji, po Solonovom ustavu nije imao, zbog imovinskog stanja, pravo da bude biran. Aristotel, koji je bio protivnik demokratskog poretka vladavine, govori o ovim promenama veoma uopšteno. Obavljanje državnih poslova vršeno je, prema Aristotelu, : „...bez iste one brige za zakon.“⁽²⁸⁾

Prema Aristotelu, razlog ovome su ostrašćene narodne vođe (demagozi) zbog kojih je: „...došlo do popuštanja ustavnog poretka.“⁽²⁹⁾ i to naročito sa narodnim vodom Periklom za vreme čije vladavine je većina sebi prigrabila vlast učinivši ustav još demokratičnijim: „Kada Perikle uznapredova kao narodni vođa, ustav je postao još demokratičniji, a većina je sebi prigrabila mnogo veću vlast.“ , piše Aristotel.⁽³⁰⁾

Ostavljujući zasad po strani Aristotelove političke opservacije na temu atinske demokratije, potrebno je uočiti karakteristične crte atinske demokratije za vreme Periklove vladavine poznate kao „zlatno doba demokratije“.

Za državno uređenje Atine formirano za vreme Periklove vladavine karakteristično je to da puna vlast pripada svim punopravnim građanima koji su bili organizovani u narodnu skupštinu (eklesija). Narodna skupština donosila je odluke neposredno, zato se i može reći da je eklesija mogla opstati u jednoj maloj zajednici kao što je to bio atinski polis V i IV veka pre n. e.

Zahvaljujući veličini polisa, koja je po današnjim merilima izuzetno mala, kako po teritoriji, tako i po broj punopravnih građana, bilo je moguće da svi direktno učestvuju u procesu vladavine. Zapravo, pitanje predstavnštva se nije ni postavljalo pred atinske građane jer su se svi bez teškoće mogli smestiti na trgu polisa.

Kada bi se narod okupio, poklisar je proklinjao svakog ko bi pokušao da prevari narod i da demagozi ne bi zloupotrebljavali govorničku veštinu, skupština je sve vreme bila „izložena pogledu Boga“.⁽³¹⁾ Dakle, svako je mogao slobodno da se obrati skupštini građana, ali nisu sve slušali. Uglavnom su se građanima obraćali poznati retori i besednici.

Dakle, svaki građanin je bio lično uključen u proces vladavine umesto da ga predstavlja neko drugi. Svakom učesniku skupštine bila je zagarantovana sloboda govora (isogoria) i zakonodavna inicijativa.

Svaki građanin je mogao da istupi s bilo kakvim predlogom, kritikom svakog službenog lica ili kritikom već prihvачene i sprovedene mera. Raspolažući neograničenim pravima, skupština je mogla da se bavi bilo kojim pitanjem. Sva pitanja rešavana su javnim glasanjem.

Ali, da bi neko bio punopravni građanin u demokratskoj Atini morao je da zadovolji kriterijume Periklovog zakona iz 451/450. godine pre n. e. o sastavu atinskog građanstva. Prema ovome zakonu, atinsko građanstvo dobijao je samo onaj koji je navršio dvadeset godina života i čiji su roditelji po svom rođenju spadali među prave Atinjane, kako Aristotel piše: „Pravo građanstva pripada samo onima čiji su roditelji građani.“⁽³²⁾ Ako nekome roditelji nisu bili atinski građani, on je mogao da živi na toj teritoriji i vodi sasvim normalan život, ali ne bi bio punopravni građanin. Ova grupa se zvala meteci i činila je priličan deo stanovništva Atine (Aristotel je spadao u ovu grupu). I žene su bile isključene iz građanstva. Posle žena dolazili su robovi koji nisu imali nikakva prava i nisu bili slobodni. Punopravnih članova, koji su sprovodili demokratiju, bilo je oko trideset pet hiljada od oko 300.000 stanovnika Atine. Iako se zalagala za jednakost pred zakonom, atinskoj demokratiji bio je potpuno stran princip jednakosti svih ljudi pred zakonom.

Princip građanstva povlačio je za sobom, kako je više puta naglašeno, posebna politička prava i slobode. Prvo od njih je da su građani bili potpuno zaštićeni zakonom, jer su pred zakonom bili jednakci (isonomia). Perikle u čuvenoj *Nadgrobnoj besedi* kaže da u: „...privatnom poslovima vlada za sve jednakost“.

Pored jednakosti, u demokratiji je za građane bila važna i sloboda govora ili isegoria. Reč isegoria, koliko označava slobodu, isto toliko označava i jednakost.⁽³³⁾ Zapravo, pojam isegoria ravnopravno se prevodi i kao jednakost i kao sloboda. Otuda ne čudi da su u IV veku pre n. e. mislioci identifikovali slobodu kao glavni cilj demokrata. Tako Aristotel u spisu *Politika* piše da postoje dve stvari koje određuju demokratiju: „...suverena vlast masa i sloboda.“⁽³⁴⁾ Dok Platon u spisu *Država* navodi da će u: „...demokratskoj državi reći da je sloboda nešto najlepše i da onome ko je po prirodi slobodan jedino radi toga vredi da živi u njoj.“⁽³⁵⁾ Ovo su primedbe antidemokratski nastrojenih mislilaca koji pišu da neobuzdana sloboda postaje

neobuzdanost, odnosno, kako Platon piše: „...neograničenost u slobodi ... stvara potrebu za tiranijom.“⁽³⁶⁾ Međutim, sloboda koju podrazumeva isegoria znači jednaku slobodu svih građana da obznanjuju svoje stavove u javnim raspravama, kako bi doprineli procesu donošenja odluka u skupštini.

Poslove za skupštinu pripremalo je Veće. Iako nijedno pitanje nije moglo da se pretrese u skupštini dok prethodno ne prođe kroz Veće, pogrešan je utisak da Veće stoji iznad skupštine. Veće je predstavljalo celokupno građansko telo, a sastojalo se od petsto građana, po pedeset iz svake file. Bilo je dozvoljeno da služba traje dve godine, što je onemogućavalo dominaciju jedne grupe, a s obzirom na to da je bilo retko da se služi više od jednog mandata, priličan deo građana učestvovao je u nekom trenutku u radu Veća. Kada je reč o izboru na dužnosti, građani su birani kockom: „Svi se činovnici za opšte funkcije biraju žrebom“, piše Aristotel,⁽³⁷⁾ umesto glasanjem jer su izbori smatrani oligarhijskim: uključuju izbor najboljih, a ne pružanje svakome istih šansi kao pri izboru kockom. Prema razumevanju antičkih mislilaca, takav način popunjavanja službi bio je vrlo demokratičan. Zato Platon u spisu *Država* piše da se u demokratiji: „...vlasti najčešće biraju kockom.“⁽³⁸⁾ I Aristotel u spisu *Politika* piše da se: „...smatra da je biranje organa vlasti kockom demokratski način, a biranje glasanjem oligarhijski.“⁽³⁹⁾

Ako je suditi prema Aristotelovim neposrednim uvidima u funkcionisanje atinske demokratije, sud je imao znatna ovlašćenja nad navedenim institucijama. Zagospodari li narod sudom zagospodariće i državom, smatrao je Aristotel. I članovi suda birani su kockom među prisutnim građanima. Sud nije razmatrao samo čiste sudske slučajeve, već je delovao i kao telo za razmatranje postupaka u skupštini. U prilog ovome svedoči i Aristotel kada piše da su se tužbe mogle podneti sudu: „...protiv onih što nastoje da legalizuju nedolične zakone.“⁽⁴⁰⁾

Dakle, u razmatranju prakse atinske demokratije treba uzeti u obzir sva tri centralna tela. U atinskoj demokratiji svi građani imali su pravo da prisustvuju skupštini i da joj se obrate; skupština je glasala o bitnim pitanjima, a poslove pred skupštinu iznosilo je Veće; većina

činovnika birana je kockom, a sudovi su, u krajnjoj instanci, imali mogućnost nepristrasnog razmatranja skupštinskih odluka.

2.4. Protivrečnosti atinske demokratije

I pored navedenih demokratskih elemenata, ne treba prevideti izvesne nedostatke i protivrečnosti atinskog uređenja vlasti.

Meteci, žene i robovi nisu imali nikakvih političkih prava u Atini, pa nisu mogli ni da učestvuju u državnom životu. Ekskluzivan (isključujući) status građana nije odlika današnjih demokratija, ali naš vrednosni sud o tome svakako nije primeren starogrčkom poimanju institucije ropstva. Osporavanja atinske demokratije sa ovakvom argumentacijom skorijeg je datuma. Uslovilo ga je novo gledanje na jednakost ljudi, odnos polova, robovlasništvo. Platon ne bi kritikovao demokratiju zbog njenog mirenja sa institucijom ropstva jer je i sam roba smatrao za gospodarevu svojinu, dok Aristotel roba smatra „oruđem koji govori“. I za Platona i Aristotela ljudi su po prirodi nejednaki, a Platon u spisu *Zakoni* piše o potrebi: „...razlikovanja koja stvarno postoji između robova, slobodnih ljudi i gospodara.“⁽⁴¹⁾

S druge strane, odbrambeni savez između Atine i drugih polisa, koji je u vrlo kratkom vremenu prerastao u atinsku hegemoniju, kod savremenika izaziva osude za tiraniju. Atinski narod sada zloupotrebljava vlast da bi, jednako kao nekada tirani, gazio pravdu (drugih) naroda.

Međutim, reći da Atina nije imala demokratsko državno uređenje, onovremenim misliocima zvučalo bi nerazumljivo. Platon i Aristotel nisu sumnjali da žive u demokratiji. Govoreći u spisu *Politika* o vremenu posle Solonovih reformi, da se išlo sve: „...dalje povećavajući moć naroda, dok nije došlo do današnje demokratije“⁽⁴²⁾, Aristotel zaključuje da oblik atinskog ustrojstva vladavine njegovog vremena predstavlja krajnju demokratiju.

Ono što je, između ostalog, bila njihova teorijska kritika demokratije usmereno je prema (ne)ispoljavanju pravde i opštег dobra u atinskoj demokratiji. Sa ovim misliocima sve više se nameće misao da demokratija i tiranija nisu međusobno radikalno

suprotstavljeni oblici vladavine. One se sada poistovećuju kao jednak izopačeni oblici vladavine.

Dakle, preostaje da u celovitom razumevanju antičke demokratije budu iznete teorije mislilaca koji narodnoj vladavini nisu bili naklonjeni.

3. Platonova kritika demokratije

„Jos nijedan grad Kirno, nisu plemići srušili nego niži ljudi kad ih obuzme besnilo obesti. Oni iskvare narod i zakon predadu bezakonima, i to sve za svoju vlast, ne nadaj se da će u takvom gradu dugo biti reda. Nema mu spasenja kad jedared nižim ljudima omili korist što narodu može doneti veliku štetu.“

Teognid iz Megare (druga polovina VI veka)⁽⁴³⁾

3.1. Demokratija kolevka tiranije

„Prilično je jasno da tiranija proizlazi iz demokartije“

Platon⁽⁴⁴⁾

Otklon antičkih mislilaca od atinske demokratije inspirisan je uvidom da demokratija može biti tiranska kao i sama tiranija. Sokratova smrt, za koju je Platon smatrao odgovornom demokratiju Atine, značajno je uticala na Platonov antidemokratski stav koji je pratio njegova promišljanja o štetnosti demokratskog oblika vlasti.

Tako, u osmoj i devetoj knjizi ranog spisa *Država* Platon razvija filozofiju istorije i unutar ove tipologiju državnih uređenja i teoriju o njihovom cikličnom smenjivanju. U ovim državnim uređenjima vladaju sile koje vode njihovom uništenju i uspostavljanju novog oblika i tako u krug.

Savršena država je aristokratska država kojom upravljaju filozofi koji imaju istinsko znanje o nacrtima idealne države i taj nacrt mogu da ispune. Usled eugeničke greške aristokratskog rada nastaje timokratija u kojoj se ističu ambicija i častoljubivost.

Međutim, nesavršene klase se sada udružuju da podele svojinu drugih građana. Ljubav prema bogatstvu će rasti sve dok se timokratija ne preobrazi u oligarhiju, u kojoj politička moć zavisi od veličine vlasništva.

S obzirom na to da u oligarhiji: „...vladaju bogataši, a siromašni nemaju udela u vlasti“⁽⁴⁵⁾, siromašni pritisnuti osionošću bogataša počinju da se udružuju i na kraju uspevaju da izgnaju oligarhe i uspostave demokratiju. Dakle, prema Platonu: „Demokratija nastaje kad siromasi pobjede.“⁽⁴⁶⁾ Navedeno je da je sklonost ka slobodi karakteristična za demokratiju, međutim, kada je: „...u demokratiji sve dozvoljeno i vlada mogućnost da svako u njoj radi šta hoće...“, odnosno kada se ne poštuju zakoni, prema Platonu, stvaraju se uslovi za uspostavljanje tiranije. Jer narod koji ne mari za zakone pre ili kasnije biće zaveden narodnim vodom (demagogom) koji će se pretvoriti u tiranina. I tako bi narod sklon neobuzdanoj slobodi, piše Platon na kraju osme knjige spisa *Država*: „...umesto krajnje i numerene slobode, navukao ruho najtežeg i najgoreg robovanja.“⁽⁴⁷⁾

Vrednost demokratija ostaje ista i u spisu *Državnik*. Vladavina može biti vladavina jednog, nekolicine ili mnoštva. Kada piše o dobro uređenim vladavinama, onda je vladavina jednog, odnosno monarhija najbolja, vladavina nekolicine je druga najbolja, a vladavina mnoštva je najgora. Kada piše o lošim oblicima vladavine, onda je tiranija najgora, druga je oligarhija, a demokratija je manje rđava: „...jer je slaba i nemoćna da učini neko veliko dobro ili veliko зло.“⁽⁴⁸⁾

3.2. Demokratija – vladavina neznanja

„Jer od plemenitih naučićeš se onom što je plemenito, ako se družiš s prostim ljudima izgubićeš i pamet koju imаш.“

Teognid iz Megare⁽⁴⁹⁾

Rečeno je da samo filozof može da obezbedi nacrt konkretnih obrisa idealne države i taj nacrt može da ispuni, jer je upoznat sa svetom ideja koje može da uzme za svoj uzor pri stvaranju istinske vladavine ili, kako Platon piše: „Pošto su filozofi oni ljudi koji mogu

da shvate ono što je uvek jednako i nepromenljivo... oni treba da budu vođe države.”⁽⁵⁰⁾

Demokratsko načelo vladavine je, prema Platonu, nerazumno: upravljač treba da vlada s obzirom na znanje o istini postojećeg, a demos kao takav znanja nema. Na Sokratovo pitatanje, u spisu *Država*, da li će svetina moći da primi i shvati istinu o stvarima, jedan od sagovornika odgovara da nikako neće moći jer : „... nemoguće je da svetina bude filozof...”⁽⁵¹⁾, odnosno da poseduje znanje o svetu ideja. Platon to plastično predstavlja poređenjem sa brodom, vlasnikom broda i njegovom posadom. Sokrat traži od svojih sagovornika da zamisle brod čiji je vlasnik nagluv i kratkovid i čije poznavanje brodarstva nije mnogo bolje. Posada se zbog ovoga buni i preuzima brod, pijući i gosteći se oni plove nasumice. Posada broda nema nikakvog znanja o veštini krmanjenja niti o tome kakav treba da bude istinski krmanoš. Slično ovome, i Platonov prigovor atinskoj demokratiji ukazuje da u njoj političke vođe ne znaju kako treba upravljati državom, a narod ih smenuje kad god mu se to svidi, a dalje produžava da vlada kao da to ne zahteva nikakvo posebno znanje te zbog toga: „...filozofi ne uživaju počasti u državi...”⁽⁵²⁾.

Demokratska Atina, prema Platonu, izjednačava ono što je nejednako: istinsko znanje o pravilnom vođenju države i neznanje svetine ili, kako Platon piše u *Državniku*: „ Nikakvo mnoštvo ljudi, ma kakvi oni bili, ne može steći političko znanje niti mudro urediti državu.”⁽⁵³⁾

3.3. Demokratsko bezvlašće

U kasnjem spisu *Zakoni* Platon atinsku demokratiju predstavlja kao: „...potpunu slobodu i bezvlašće.”⁽⁵⁴⁾ Bestidnost „...preterane slobode...“ podsticana „...mnoštvom na slobodu...“ prešla je, prema Platonu, sve granice kada su građani prestali da se pokoravaju zakonima, postavljajući se sad kao „...gospodari i nad zakonima... samovoljno donoseći zakone...“⁽⁵⁵⁾

S obzirom na to da u spisu *Zakoni* Platon menja koncepciju idealnog državnog uređenja koje je sada politeja u kojoj je „...zakon gospodar upravljača, a vlast potčinjena zakonima...”⁽⁵⁶⁾, demokratska

Atina i dalje je za Platona loš oblik državnog uređenja jer kao oligarhija i tiranija donosi zakone za dobro samo nekih grupa, a ne za dobro čitave države. Demokratska Atina dakle nije prava država. Platon o tome, u spisu *Zakoni*, piše: na Sokratovo pitanje „Misliš li... ako narod ili neki drugi nosilac vlasti, ili pak tiranin, posle izvojevane pobjede donese samovoljne zakone, da će se u prvom redu obazirati na nešto drugo a ne na ono što će biti od koristi njima da bi trajno sačuvali vlast“, sagovornik Kleinije odgovara: „Kako bi moglo biti drukčije.“⁽⁵⁷⁾

U spisu *Zakoni* demokratsko nepoštovanje zakona Platon slikovito opisuje govoreći o vremenu u kojem se narod dobровoljno pokoravao zakonima, navodeći kao primer poštovanje zakona muzike. Zbog neobuzdanih pesnika koji nisu poznavali „...pravilo i zakon...“, odnosno, zbog neznanja pogrešno tvrdili: „...da u muzici ne postoji pravilnost...“, naveli su mnoštvo da počne „...kršiti zakone...“ u muzici, uobražavajući da je sposobno da donese sud o njoj i podstičući među mnoštvom nepoštovanje zakona. Mnoštvo, odnosno gledaoci koji su u početku bili mirni: „...počeli su da postaju bučni kao da se tobože razumeju... i tako se u muzici umesto aristokratije pojavila neka iskvarena teatrokratija.“⁽⁵⁸⁾ Nakon toga, Platon definiše pojam teatrokratija kao demokratija u muzici, tumačeći sve to kao posledicu: „...preterane slobode“ demokratije u kojoj svetina: „... uobražava da je dovoljno mudra i da se razume u sve“ i ne priznaje nikakve zakone. Izjednačavanje demokratije i teatrokratije (kontrapozicijom između vladavine svetine/publike i vladavine najboljih) Platonu služi da još jednom, kao i u spisu *Država*, osudi atinsku demokratiju, dakle kao loš oblik državnog uređenja, shvaćenu kao prevlast neumerene slobode iz koje se rađa bezakonje i haos.

Dakle, Platonova kritika atinske demokratije mogla bi se svesti na opasnost od propadanja vladavine naroda u haos i tiraniju. Vladavina neprosvećene mase, a ne zakonodavca/filozofa ili kasnije zakona, kao posledica preterane slobode i jednakosti – temelja demokratske vladavine atinskog polisa, odlike su lošeg državnog uređenja.

4. Aristotelov iskorak iz tradicije „junačkog otpora“ tiraniji

„Jer tiranida se javlja u krilu neumerene demokratije.“

Aristotel

Aristotelov otklon spram demokratije treba sagledati imajući u vidu i istorijsko iskustvo atinske demokratije koja je uistinu imala razdoblja kada se spuštala do demagogije.

Demokratija je u Aristotelovo vreme već bila u dubokoj krizi, pokazujući znake degeneracije i odbrojavala je svoje zadnje dane.

Međutim, razumevanje Aristotelovog iskoraka iz tada dominantnog demokratskog diskursa zahteva prethodno objašnjenje demokratskog uteviljenja Atine u „junačkom otporu“ tiraniji Pizistratida.

4.1. Demokratska mitologizacija tiranoubica

„Da, vaša slava će, o heroji opstati
O vama će se uvek po zemlji govoriti
Zato što ubiste tiranina Pravo i jednakost steče Atina.“

(skolija spevana u čast tiranoubica Harmodija i Aristogitona)

Preplitanje duha otpora tiraniji i demokratskog etosa, odnosno zaštite čitavog polisa od tiranske vlasti, najupečatljivije je predstavljeno u mitu, koji je osmisnila demokratska Atina, o Harmodiju i Aristogitonu, dvojici Atinjana od kojih „...proističe tradicija junačkog otpora tiraniji.“⁽⁵⁹⁾

Naime, nakon smrti Pizistratove, za koju Aristotel piše da je bila tiranska vladavina „...pod dobrom Kronosom...“, društvene i spoljnopoličke prilike u Atini se toliko usložnjavaju da njegovi sinovi Hiparh, Hipija i Tetal mogu da reaguju samo pojačavanjem nasilja koje kulminira nakon ubistva Hiparha (514. godine pre n. e.), o čemu Aristotel i svedoči: „Posle ovoga tiranska vlast je postala mnogo oštija, jer Hipija je mnoge pogubio i prognao sveteći brata,

postavši svima tako nepouzdan i mrzak.”⁽⁶⁰⁾ Mit o tiranoubistvu, koji su počinila dvojica Atinjana Harmodije i Aristogiton, započinje, prema Aristotelovom⁽⁶¹⁾ kazivanju, zaljubljivanjem Tetala (najmlađeg Pizistratida) u Harmodija. Kako njegova naklonost nije nailazila na odziv, Tetal je u različitim prilikama vrlo oštro istupao protiv Harmodija. Kada je Harmodijeva sestra trebalo da nosi košaricu tokom Panatinske svečanosti, Tetal to spreči, uvredivši Harmodiju i njegovu porodicu. Ovaj čin uvrede starih porodičnih vrednosti (običajnog prava) inspirisao je otpor Harmodija i Aristogitona, koji, uz saučešništvo mnogih (ili malo njih, oko ovoga se različiti istorijski izvori ne slažu) počeše pripremati zaveru protiv tiranina. Iako rukovođeni ubistvom Hipija, Harmodija i Aristogiton ubijaju Hiparha, a tom prilikom strada od telesne straže i Harmodija. Drugi zaverenik, Aristogiton, umro je kasnije, pošto je prethodno bio zatvoren i dugo zlostavljan.

Iako su tiranoubice bili branioci starog običajnog prava, u demokratskom miljeu, nakon Klistenovih reformi, njihov čin tiranoubistva, emancipovan od pravih motiva, tumači se kao zaštita pravnog poretka od osionih pojedinaca koji imaju namjeru da ga krše i kao zaštita demokratskog poretka⁽⁶²⁾. Odnosno, demokratskom mitologizacijom, tiranoubice Harmodije i Aristogiton, junaci otpora tiraniji, sada su predstavnici celog puka, koji staju u odbranu demokratskog pravnog poretka koji ugrožava tiranin. Strofa gorenavedene skolije, koju su vremenom, kako se etabrirao demokratski poredak i uzdizao ideal isonomije, pevali svi građani:

„Zato što ubiste tiranina

Pravo i jednakost steće Atina“

jasan je znak da su demokratskom mitologizacijom ubistva tiranina Harmodija i Aristogiton postali ne samo utemeljitelji: „novog demokratskog i slobodarskog poretka, nego i njegovo istinsko otelotvorene.“⁽⁶³⁾ Iz ovog demokratskog mita, kako je gore navedeno, proističe tradicija „junačkog otpora tiraniji“.

Statue podignute u čast junaka, obogotvorenje dvojice mučenika, simbolizovale su duh otpora nad tiranijom, trijumf slobode nad tiranskom vlasti. Tako i u demokratskoj Atini Aristotelovog vremena polimarh: „...čini žrtve zadušnice u čast Harmodija i Aristogitona“.⁽⁶⁴⁾

4.2.. Demokratija i tiranija

„Narod je sebe samog učinio gospodarem svega.“

Aristotel⁽⁶⁵⁾

Suprotno ovoj tradiciji, istaknuti antički mislioci, kako je već rečeno, ističu da demokratija može biti tiranska koliko i sama tiranija.

Naime, nakon tiranske strahovlade Pizistratida, Klistenovim reformama, o čemu je gore bilo reči, razvoj atinske demokratije dobija snažan zamah. Atinjani toga vremena stvorili su sada sliku da jedino tiranija stoji na putu demokratije i „prava i jednakosti koje stiče Atina“, kao što je ispevano u sholiji. Međutim, nakon poraza u Peloponeskim ratovima, dva državna udara (411. godine pre n. e., Atinjani su primorani da odstupe od demokratije i uspostave vlast Četiri stotine; 404. godine pre n. e. u Atini je uspostavljena oligarhijska vladavina Tridesetorice) i, konačno, suđenja Sokratu, 399. godine pre n. e., koje je okončano smrtnom presudom, sve ovo dovodi u pitanje poverenje u demokratsko državno uređenje, odnosno samovladavinu naroda i njen otklon spram tiranije. O tome svedoči jedan od najistaknutijih antičkih mislilaca toga vremena: Aristotel.

U spisu *Politika* Aristotel piše da je Solon: „...uspostavio demokratiju time što je sudove obrazovao od svih građana... A kada se ovo uređenje učvrstilo, ljudi koji su se ulagivali narodu kao tiraninu, pretvorili su politeju u današnju demokratiju.“⁽⁶⁶⁾

U *Ustavu atinskom* Aristotel otvoreno povezuje atinsku demokratiju i tiraniju, navodeći, kao i u spisu *Politika*, da je u doba narodnog vođe Perikla demokratija još više uznapredovala, odnosno da je većina sebi prigrabila mnogo veću vlast, a da bi u krilu osvojene većinske demokratije, nakon Perikla, zapravo demagozi, ugađajući većini, preuzeli vlast: „...vođstvo su preuzimali ljudi koji su najviše pokazivali drskost i koji su nastojali ugađati većini, kako bi time stekli trenutnu korist.“⁽⁶⁷⁾

U spisu *Politika*, na osnovu prethodnih razmatranja da su demagozi zapravo produkt aktuelnog jačanja demokratije i pojave

koja se nije mogla odvojiti od novonastalog porasta moći naroda, Aristotel izvodi nedvosmislen zaključak: „...da najveći broj tirana postaje od demagoga.“⁽⁶⁸⁾ Naime, razmatrajući u spisu *Politika* uzroke postanka tiranije, Aristotel u tiraninu vidi: „...čoveka iz naroda, iz mase...“⁽⁶⁹⁾ koji se suprotstavlja plemićima od kojih narod trpi nepravdu.

Iz prethodnih Aristotelovih uvida može se zaključiti da u antičkoj misli tiranija ne mora uvek da bude vlast jednog čoveka ili manje grupe ljudi, nego i većine građana jednog polisa.

Aristotelovi uvidi pokazuju da atinski model demokratije zapravo predstavlja tiraniju demagoga (narodnih vođa), koji vešto manipulišu strastima slobodnih i jednakih građana okupljenih u Skupštini ili Sudu demokratskog polisa.

Dakle, otklon antičkih mislilaca od demokratskog etosa radikalizovan je približavanjem demokratije i tiranije koje, u Aristotelovom, videli smo i u Platonovom filozofskom diskursu, više nisu radikalno suprotstavljenе, već se sada poistovećuju kao jednakо izopačeni oblici vladavine. A otpor tiraniji, u demokratskoj Atini predstavljen kao zaštita pravnog poretku od tiranije, u Aristotelovim empirijskim uvidima dobija potpuno drugačiju konotaciju koja će se odraziti i u njegovoј političkoj teoriji.

4.3. Aristotelova klasifikacija oblika vladavine

Aristotel je u spisu *Politika* izveo klasifikaciju oblika vladavine na osnovu toga da li teže ostvarenju opštег dobra, što ih čini ispravnim i pravednim; dok, suprotno, svi oni oblici vladavine koji se samo staraju o koristi onih koji su na vlasti važe za izopačene, koji odstupaju od ispravnih oblika.

Državom može vladati jedan čovek, nekolicina i mnogi. U skladu sa ovim, dobri oblici vladavine su monarhija (basileja) koja je vladavina jednog, aristokratija – vladavina nekolicine i politeja, u kojoj se većina u vladanju upravlja opštim dobrom. Izopačenja ovih oblika vladavine su: tiranija od kraljevstva, oligarhija od aristokratije i demokratija od politeje. Demokratija je vladavina širokih, siromašnih

narodnih masa i najmanje loša, odnosno najmanje izopačena među oblicima koji se udaljavaju od dobrih oblika vladavine: veći broj ljudi ima koristi od demokratije u kojoj se služi interesima većine i suzbija se nezadovoljstvo većine⁽⁷⁰⁾. Od izopačenih oblika vladavine najgora je, smatra Aristotel, tiranija: „Despotska vlast jednog čoveka nad državnom zajednicom.“⁽⁷¹⁾

Za tiraniju je karakteristično, i to je čini najgorim oblikom vladavine, da u sebi sadrži rđave strane i demokratije i oligarhije ili, kako Aristotel piše: „Tiranida je spoj krajnje oligarhije i demokratije, ujedinjavajući u sebi njihove pogreške i nedostatke.“⁽⁷²⁾

Sa oligarhijom joj je zajedničko to da je cilj vladavine sticanje bogatstva, ali i nepoverenje u narodnu masu, zbog čega tiranin podanicima i oduzima oružje. Tiranija kao i oligarhija zlostavlja narod, proganja i raseljava građane iz polisa.⁽⁷³⁾

Zajednička crta demokratije i tiranije, između ostalog, jeste borba protiv istaknutih ljudi koje tirani javno i tajno uništavaju kao prepreke za svoju vlast.

4.4. Bezakonje demokratije, demagogija i tiranija

Dakle, kako za Platona, tako i za njegovog učenika Aristotela, iz demokratije izrasta tiranija.

S obzirom na to da Aristotel smatra da u nekim oblicima demokratije odlučujuću snagu imaju narodne odluke, a ne zakon odnosno „...vrhovna vlast pripada masi a ne zakonu...“, u tom obliku vladavine „...gde zakon nema vlast javljaju se demagozi...“⁽⁷⁴⁾. U takvom bezakonju, vlast demagoga postaje despotska, a takva vrsta demokratije, po Aristotelu, jeste tiranija. Bitno je ponovo napomenuti da su za ovo izopačenje demokratije u tiraniju, prema Aristotelu, dakle, krivi demagozi koji, prenoseći sva prava na narod, narodnim odlukama daju veću moć nego zakonu. S obzirom na to da demagozi imaju najveći uticaj na narod, jer ih narod sluša, demagozi vremenom stiču moć nad narodnim odlukama i postaju tirani ili, kako Aristotel piše u *Politici*: „...najveći broj tirana postaje od demagoga.“⁽⁷⁵⁾

Aristotel ovim samo potvrđuje stav velikog broja antičkih misilaca koji optužuju demokratiju da svojim neobuzdanim isticanjem slobode nauštrb zakona priprema tiraniju. Odnosno, demagoška zloupotreba slobode koju je demokratija obezbedila, uticala je na pojavu tiranije.

4.5. Vladavina načela

„Zbog toga nije dopušteno da vlada čovek nego načelo, jer on to čini sebe radi i postaje tiranin.“

Aristotel, Nikomahova etika 1134a

Kod Platona i Aristotela jasno dolazi do izražaja starogrčki koncept po kome polis i pojedinac čine jedinstvo u kome je javni interes istovremeno i lični.

Filozofska interesovanja Platona i Aristotela usmerena su ka pronalaženju uslova za uspostavljanje idealnog oblika vladavine. Slobodan čovek, da bi istinski bio slobodan, može postojati samo politički u okviru polisa jer njegova je priroda određena kao *zoon politikon*.

Upravo radi ove slobode, polisom moraju vladati urednost, poredak, zakon, načelo, razum. U protivnom to ne bi bio polis. Suprotno, samovolja vladara, jednog ili mase naroda, podrazumeva smrt polisa.

Stoga su Aristotel i kasni Platon ubeđeni da polisom mora vladati ustav i zakoni, a ne jedan čovek, pa bio on i prosvećeni filozof ili ceo narod kao u neposrednoj demokratiji. Ukoliko se ustav i zakoni ne poštjuju, pojedinac i/ili većina izmetnuće se u tiranina.

Međutim sumrak atinske demokratije nastupao je ne samo zbog slabosti koje je pokazivala, već uporedo i sa sunovratom tradicije polisnog organizovanja antičke Grčke, koju je slomila i prenestila u istoriju centralistička vladavina Filipa i Aleksandra Makedonskog.

Zaključak

„Više ne možemo biti slobodni kao stari.“

Benjamin Konstan

Za slobodnog Atinjanina politička sloboda u smislu prava na participaciju u političkom odlučivanju, prava na javno izražavanje mišljenja je nešto što se samo po sebi podrazumevalo i što je predstavljalo njegovu obavezu. Politički život bio je izraz nepodoljenosti javnog i privatnog života.

Međutim, na pitanje da li su stari Atinjani bili slobodni, veliki broj savremenih autora odgovara da nisu i pored političkih prava koje su smatrali za svoju slobodu oni su bili potčinjeni državi.

Suprotno ovima, Đovani Sartori odgovara potvrđno, uz primedbu da je sloboda antičkih naroda bila drugačija od one u savremenom svetu, odnosno: „...da to nije bila sloboda za nas, prema našem shvatanju slobode.“⁽⁷⁶⁾

Prema Sartoriju, da bi se stvar oko slobode razjasnila, treba se pozvati na starogrčko shvatanje čoveka, odnosno na Aristotelovu definiciju čoveka kao zoon politikon, koja određuje čovekovu suštinu. Naime, u političkom životu stari Grci sagledavali su suštinu života. Čovek je bio građanin, što znači da je bilo neshvatljivo razlikovati pojedinca od grada i suprotstaviti ga polisu.⁽⁷⁷⁾ Sartori izvodi zaključak da se sloboda za stare Grke ostvarivala samo u kolektivnoj vladavini u okviru polisa sa vladavinom direktnе demokratije. Nestankom antičkog polisa i „iskorenjavanjem“ savremenog čoveka nestaje mogućnost za ostvarenje direktnе demokratije atinskog tipa, odnosno neposredne demokratske vladavine koja se zasniva na učešću građana u upravljanju svojim polisom.

Grci, kako je to izrazio Benjamin Konstan, nisu poznavali ideal slobode autonomije (negativne slobode). U svojoj besedi iz 1819. godine, posvećenu problemu slobode starih i modernih naroda, Benjamin Konstan izlaže da se radi o dve vrste slobode i da je društvena organizacija starih Grka vodila ove do želje za slobodom koja je sasvim različita od slobode koju nam naš svet obezbeđuje. U čemu je, dakle, suština antičkog poimanja slobode? Konstan uči

da se antička sloboda sastojala u aktivnoj i konstantnoj participaciji i: „...podeli društvene moći među svim građanima jedne otadžbine. To je ono što su nazivali slobodom.“⁽⁷⁸⁾ Dok se sloboda modernih sastoji u mirnom uživanju i privatnoj nezavisnosti, kako Konstan smatra: „Što se naše slobode tiče nju treba da čini spokojno uživanje privatne nezavisnosti“ ili, „...individualna sloboda ... je istinska moderna sloboda.“ U suštini grčkog idealja, sloboda se, dakle, sastojala u kolektivnom i direktnom ostvarivanju mnogih elemenata suvereniteta uzetog u celosti: „...u raspravljanju na javnom mestu o pitanjima rata i mira, u zaključivanju saveza sa stranim zemljama, u izglasavanju zakona, u izricanju presuda, rada vlade i postupaka sudija u nastojanju da i njih izvede pred celi narod i da i njih optuži, da ih osudi ili oslobođi...“, tvrdi Konstan. Dakle sve ovo govori o velikoj suverenosti antičkog građanina u javnim poslovima.

I pored ove suverenosti, Konstan smatra da je institucijom ostrakizma, uvedenom Klistenovim reformama da bi se predupredila tiranija, legalizovana samovolja. Ovaj element atinske demokratije Konstanu pokazuje da je individuala bila još uvek sasvim: „... potčinjena nadmoćnoj vlasti kolektivne društvene moći u Atini.“ Ostrakizam je dakle otelotvorene činjenice da atinska demokratija nije poštovala pojedinca.

U ovome je i prema Sartoriju osnovna suprotnost između koncepcija savremenih i antičkih naroda. Čovek se ne apsorbuje u građanstvu, političnosti ili državnosti, u suprotnom bi imali totalnog građanina. Totalni građanin, prema teoretičaru demokratije Norbertu Bobiu, drugo je lice totalne države. Totalni građanin i totalna država predstavljaju dve strane iste medalje, jer im je zajedničko isto načelo da je sve politika, odnosno svođenje svih ljudskih interesa na interes polisa, potpuna politizacija čoveka, utapanje čoveka u građanina, smatra Norberto Bobio⁽⁷⁹⁾. S ovim se slaže i Sartori, koji piše da samovladavina koju su praktikovali stari Grci obuhvata potpunu odanost građanina opštoj stvari: samovladati znači provesti život vladajući.

Na taj način: „...građanin je morao da bude građanin sve svoje vreme. Iz toga je proizilazila hipertrofija politike u odnosu na atrofije

privrede. Totalni građanin je proizvodio loše formirano društvo”, piše Sartori.⁽⁸⁰⁾

Predlog uspostavljanja direktne demokratije, koja, da ponovimo, podrazumeva učešće građana u donošenju svih odluka koje ih se tiču, prema Norberto Bobiu je besmislen.⁽⁸¹⁾ Sartori primećuje da je demokratija antičkih naroda nekima poželjna, ali smatra da prenošenje vlasti na nadindividualni totalitet ne rešava ni naše probleme, kao što nije rešilo ni probleme u IV veku pre n. e.

Narodna vladavina je, smatra Sartori, postala valjak koji je ubrzo pregazio ono što je bila isonomia – jednakost pred zakonom i sloboda u učešću u kolektivnom vršenju vlasti. Na kraju je zakon postajalo sve što je gomila uzvikivala, nikakva ograničenja nisu sputavala tu diskrecionu vlast da se vrši apsolutna vlast. Da zaključimo zajedno sa Sartorijem:

„I to je bio kraj.“

Dodatak I

1. Tako Vučina Vasović, *Savremene demokratije*, „Službeni glasnik“ Beograd, str. 46
2. Herodot, *Istorija*, str. 186
3. Prema Diogenu Laertiju, Tales jedan od sedmorice mudraca i prvi jonski filozof, tek nakon bavljenja državničkim poslovima dao se na proučavanje prirode. Upor. Hermann Diels, *Predsokratovci*, „Naprijed“ Zagreb 1983, str. 61.
4. Herman Diels, isto, str. 81
5. Herman Diels, isto, str. 85
6. Tako i Žan-Pjer Vernan, *Poreklo grčke misli*, „Dobra vest“ Novi Sad 1990., str. 8
7. Preuzeto iz Miloš N. Đurić, *Istorija Helenske etike*, BIGZ Beograd 1976., str. 185
8. Herman Diels, isto, str. 160., Heraklit posao vladavine poverava aristokratiji – vladavini najboljih odnosno malom broju: „Zakon jeste samo volja jednoga.“ Diels, str. 152.

9. Preuzeto iz Đovani Sartoti, *Demokratija šta je to*, CID Podgorica 2001., str. 184.
10. Aristotel, *Politika*, „Kultura“ Beograd 1970., str. 180
11. Herodot, *Istorija*, str. 186-187.
12. Aristotel, *Ustav atinski*, „Plato“ Beograd 1997., str. 44.
13. Aristotel, isto, str. 44.
14. Aristotel, *Politika*, str. 180.
15. Aristotel, *Ustav atinski*, str. 39.
16. Isto, str. 39.
17. Isto, str. 40.
18. Isto, str. 42.
19. Aristotel, *Politika*, str. 67.
20. Aristotel, *Ustav atinski*, str. 42.
21. Aristotel potpuno jasno postavlja razliku koja više od svih vlada nad tumačenjem demokratije, a to je razlika između „aritmetičke“ i „proporcionalne“ jednakosti. Kriterijum prve je „sve isto svima“, kriterijum druge je „jednake stvari jednakima, a nejednake nejednakima“ pa prema tome „iste istima“. *Politika*, str. 156.
22. Aristotel, *Ustav atinski*, str. 43.
23. Platon, *Država*, „Kultura“ Beograd 1966., str. 268.
24. Aristotel, *Ustav atinski*, str. 52.
25. Isto, str. 51.
26. isto, str. 51.
27. V. V. Struve i D. P. Kalistov, *Stara Grčka*, BOOK MARSO 2000., str. 168.
28. Aristotel, *Ustav atinski*, str. 55.
29. Isto, str. 55.
30. Isto, str. 55.
31. Tako Norberto Bobio, *Budućnost demokratije*, „Filip Višnjić“ Beograd 1990., str. 52.
32. Aristotel, *Ustav atinski*, str. 66.
33. Tako Ros Harison, *Demokratija*, CLIO 2004., str. 28.
34. Aristotel, *Politika*, str. 181.
35. Platon, *Država*, str. 287.
36. Isto, str. 287.

37. Aristotel, *Ustav atinski*, str. 67.
38. Platon, *Država*, str. 280.
39. Aristotel, *Politika*, str. 132.
40. Aristotel, *Ustav atinski*, str. 79.
41. Platon, *Zakoni*, BIGZ Beograd 1990., str. 196.
42. Aristotel, *Politika*, str. 67.
43. Preuzeto iz Miloš. N. Đurić, *Istorija helenske etike*, str. 66.
44. Platon, *Država*, str. 287.
45. Isto, str. 271.
46. Isto, str. 280.
47. Isto, str. 297.
48. Platon, *Državnik*, „Liber“ Zagreb 1977., str. 66-7.
49. Preuzeto iz Miloš N. Đurić, *Istorija helenske etike*, str. 66.
50. Platon, *Država*, str. 193.
51. Isto, str. 205.
52. Isto, str. 199.
53. Platon, *Državnik*, str. 59.
54. Platon, *Zakoni*, str. 106.
55. Isto, str. 125.
56. Isto, str. 126.
57. Isto, str. 125.
58. Isto, str. 109.
59. Tako Aleksandar Molnar, *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi I, „Samizdat b92“* Beograd 2001, str. 38.
60. Aristotel, *Ustav atinski*, str. 49.
61. Nekoliko je verzija ovog događaja sa različitim motivima ubistva Hiparha.
62. Aleksandar Molnar, isto, str. 37.
63. Isto, str. 38.
64. Aristotel, *Ustav atinski*, str. 79.
65. Isto, str. 66.
66. Aristotel, *Politika*, str. 66.
67. Aristotel, *Ustav atinski*, str. 55.
68. Aristotel, *Politika*, str. Str. 182.

69. Isto, str. 182.
70. Tako i Frenk Kanningem, *Teorije demokratije*, „Filip Višnjić“ Beograd 2003., str. 25
71. Aristotel, *Politika*, str. 136.
72. Isto, str. 181.
73. Isto, str. 84.
74. Isto, str. 124.
75. Isto, str. 182.
76. Đovani Sartori, *Demokratija šta je to*, str. 185.
77. Isto, str. 186.
78. Benjamin Konstan, „O slobodi starih u poređenju sa slobodom modernih naroda“, *Republika* br. 262/2001, Beograd, str. 2-11.
79. Norberto Bobio, isto, str. 41.
80. Đovani Sartori, isto, str. 184.
81. Norberto Bobio, isto, str. 40.

Dodatak II

Bibliografija

1. Aristotel, *Ustav atinski, „Plato“* Beograd 1997.
2. Aristotel, *Politika, „Kultura“* Beograd 1970.
3. Benjamin Konstan, „O slobodi starih u poređenju sa slobodom modernih naroda“, *Republika* br. 262/2001. Beograd str. 2-11
4. Bobio Norberto, *Budućnost demokratije*, „Filip Višnjić“ Beograd 1990.
5. Diels Herman, *Predsokratovci, „Naprijed“* Zagreb 1983.
6. Đurić N. Miloš, *Istorija helenske etike*, BIGZ Beograd 1976.
7. Harison Ros, *Demokratija*, CLIO 2004.
8. Herodot, *Istorija*, Kultura Beograd 1970.
9. Kanningem Frenk, *Teorije demokratije*, „Filip Višnjić“ Beograd 2003,
10. Kalistov D. P. i Struve V. V., *Stara Grčka*, BOOK MARSO 2000.
11. Molnar Aleksandar, *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi, „Samizdat b92“*, Beograd 2001.
12. Platon, *Država*, „Kultura“ Beograd 1966.
13. Platon, *Državnik*, „Liber“ Zagreb 1977.
14. Platon, *Zakoni*, BIGZ Beograd 1990.

15. Sartori Đovani, *Demokratija šta je to?*, CID Podgorica 2001.
16. Verner Žan-Pjer, *Poreklo grčke misli*, „Dobra vest“ Novi Sad 1990.
17. Vasović Vučina, *Savremene demokratije I*, „Službeni glasnik“ Beograd 2008.

Terencijev književni odnos prema Plautu

Uvod

Početak rimske književnosti se obično smešta u 240. godinu p. n. e. Tada je grčki oslobođenik Livije Andronik na pozornicu postavio po jednu grčku komediju i tragediju, u latinskom prevodu i adaptaciji. Kada se o rimskoj književnosti sudi kao o podražavanju ili prevodenju grčke literature, ne smemo smetnuti sa uma da je u Grčkoj nastala u suštini jedina zaista originalna evropska književnost. Međutim, ako su nekad Rimljani i doslovno prevodili grčka dela, to je na kraju krajeva bio veliki poduhvat. I samo prevodenje je bila novina, a trebalo je prenositi umetničke vrednosti sa visoko savršenog na jezik koji još uvek nije bio razvijen.¹

Tip grčke komedije koji je uveo Livije Andronik u Rim, bila je takozvana nova atička komedija. Ova komedija je nastala nakon sloma atinske demokratije. Napušta se politička tematika, koju su Aristofan i drugi predstavnici stare atičke komedije veoma rado koristili. Osim toga i sama struktura komedije ne ostaje ista, jer se ograničava učešće hora u radnji. U novoj atičkoj komediji dolazi i do prodora motiva iz svakodnevnog života, koji su potisli parodijske i mitološke elemente iz sveta komedije. Tek tada je čovek prvi put u pozorištu mogao da vidi događaje čiji bi i sam učesnik mogao da bude. Drugim rečima, pozorište i svakodnevni život tada prvi put dolaze u neposredan dodir.² Najistaknutiji predstavnici nove atičke komedije su: Menandar, Difil i Filemon. Ovi pisci na pozornicu dovode tipske likove kao što su: Stari i mladi gospodari-robovlasci, lukavi ili glupi robovi, svodnici, paraziti i hetere. Što se motiva tiče, reč je u najvećem broju slučajeva o ljubavi između mlađića i devojke i prepreka koje stoje na putu toj ljubavi. Prepreke su u vidu štedljivog oca, gramzivog svodnika, nesrećne sudbine slobodne devojke koja

1. Vladeta Janković, *Nasmejana Životinja* (Književna zajednica Novog Sada, 1987), str. 136-137.

2. Vladeta Janković, *Nasmejana Životinja* (Književna zajednica Novog Sada, 1987), str. 83..

propada u ropstvo. Najčešće ćemo videti kako te prepreke, umesto gospodara, rešava lukavi rob.³ Od novoatičke komedije samo jedna je sačuvana u celini, a to je Menandrov *Namćor*, koji nam je tek relativno skoro otkriven.

Livije Andronik je u Rimu zasnovao tip komedije koji je bio najpopularniji. Ta komedija se naziva fabula palliata i ona je izvedena iz grčkih uzora. Naziv je dobila po reči pallium (*himátion*) što se odnosi na jednu vrstu grčkog ogrtača koju su glumci nosili. To je trebalo da označi da se radnja komedije dešava u Grčkoj, da su svi likovi u komediji Grci i da nose grčka imena. Ovo je Rimljanim bilo važno zbog toga što su jedino na taj način mogli da prihvate ponašanje robova u ovim komedijama, kao i neke navike Grka. Iako je radnja smeštena u Grčku, u komedijama vrlo često vidimo pojavljivanje foruma, kao i rimske zakona. Uporedo sa palijatom, razvijala se i fabula togata, koja je prikazivala situacije u Rimu i rimske stanovnike, sa glumcima obučenim u togu.⁴

Plaut je prvi u rimskoj književnosti bio posvećen pisanju dela jednog književnog roda i to je upravo bila palijata. I pre njega je bilo komediografa (Andronik, Nevjive), ali su oni prevodili i prerađivali i grčki ep, tragediju i horsku liriku. Putem Plautovim su pošla još dva pisca, a to su Kajkilije Statije i Terencije.⁵

Kratak osvrt na biografiju pisaca

Tit Makije Plaut (Titus Maccius Plautus) rođen je između 254. i 251. godine, a umro je 184. godine p. n. e. (Na osnovu godine njegove smrti rekonstruisana je i njegova godina rođenja). Rodno mesto mu je bila Sarsina u Umbriji. Za plauta možemo reći da je skoro sigurno bio slobodan građanin, a ne rob ili oslobođenik, što se iz raznih

3. Milan Budimir, Miron Flašar, *Pregled rimske književnosti: De auctoribus romanis* (Univerzitet u Beogradu, Beograd, 1996), str. 144-145.

4. Vladeta Janković, *Nasmejana Životinja* (Književna zajednica Novog Sada, 1987), str. 143.

5. Milan Budimir, Miron Flašar, *Pregled rimske književnosti: De auctoribus romanis* (Univerzitet u Beogradu, Beograd, 1996.), str. 143.

anegdota može pretpostaviti.⁶ Jedna od tih anegdota je da je Plaut u mladosti stupio u družinu lakrdijaša, da je nakon toga u pozorištu otkrio svoj komediografski dar i zaradio određenu sumu novca. Nakon toga, sa tim novcem je prešao na trgovinu, gde je i izgubio sav svoj novac i najverovatnije zbog neplaćenih dugova završava u mlinu (što je najveća pretnja za robeve njegovih komedija).⁷ Plaut je imao ogroman uspeh, kako za vreme svog života, tako i nakon smrti. Tokom II veka postojalo je nekih 130 komedija koje su se vezivale za Plautovo ime. Najznačajniji u prenosu Plautovog korpusa nam je svakako Varon, koji je u svom delu *O Plautovim komedijama* sveo njegov korpus na 21 autentičnu Plautovu komediju.⁸

Terencije Afrikanac (Publius Terentius Afer) rođen je u Kartagini oko 195. godine, a umro je 159. godine p. n. e. On je kao rob dospeo u Rim, u kuću rimskog senatora Terencija Lukana, koji ga je kasnije školovao i oslobođio. Ovaj ugledni Rimljani je najverovatnije uveo Terencija i u filhelenski krug Skipiona Ajmilijana i Gaja Lajlja. Upravo zbog ulaska u ovaj filhelenski krug, Terencije će kasnije biti optuživan da je komedije pod njegovim imenom sastavljaо upravo Lajlige. Optuživali su Terencija i zbog kontaminacije grčkih originala. Čovek koji je optuživao Terencija zvao se Luscije Lanuvin. Terencijeva delatnost je trajala od 166. do 160. godine p. n. e. Nakon toga, Terencije kreće put Grčke i na tom putu umire. Terencije je iza sebe ostavio šest komedija koje su nam sve sačuvane. One su sačuvane iz razloga jer su bile omiljena školska lektira. Za svaku komediju posedujemo i didaskalije sa datumima kada su komedije izvedene.⁹

6. Đan Bjado Konte, prevod Nina Gugleta, Ivana Tomić, Irina Vujičić, *Rimska književnost: od rane republike do Avgusta* (Arete, Beograd, 2016), str. 66.

7. Milan Budimir, Miron Flašar, *Pregled rimske književnosti: De auctoribus romanis* (Univerzitet u Beogradu, Beograd, 1996), str. 147.

8. Đan Bjado Konte, prevod Nina Gugleta, Ivana Tomić, Irina Vujičić, *Rimska književnost: od rane republike do Avgusta* (Arete, Beograd, 2016), str. 66-67.

9. Milan Budimir, Miron Flašar, *Pregled rimske književnosti: De auctoribus romanis* (Univerzitet u Beogradu, Beograd, 1996), str. 162.

Prolozi kod Terencija i Plauta

Prologe kod Plauta uvek izgovara neka ličnost iz komada ili neko božanstvo (primer sa božanstvom može biti *Amfitrion*, gde prolog izgovara Merkur. Takođe, kao primer može poslužiti i nedovršena Plautova komedija *Aulularija*, gde prolog izgovara kućni bog Lar). Prolozi kod Plauta služe da uvedu publiku u događaje komedije. Samim tim, publika već na početku zna kakav će glavni zaplet komedije biti.

Kod Terencija uočavamo razliku u odnosu na prologue kod Plauta. Terencije svoje prologe koristi kao književno-teorijska istupanja, da bi se odbranio od optužbi „zlonamernog starog pesnika“. Od Elija Donata doznajemo da je taj pesnik Luscije Lanuvin. Njemu je kod Terencija zasigurno najviše smetalo to što je uspeo već kao mlad i što je iza sebe imao moćne pokrovitelje.¹⁰ Prva stvar za koju je Terencije bio optužen jeste da se bavio kontaminacijom, to jest da je stapao dve grčke komedije u jednu rimsku. Terencije na ovo odgovara u prologu *Devojke sa Androsa*: *Kada optužuju ovog pesnika, oni optužuju Neviju, Plauta i Enija, koje on smatra za uzore, i čiju će nemarnost uvek radije podražavati nego mutnu pedanteriju ovakvih kritičara.*¹¹

Terencije je bio optuživan i zbog plagijata. Nisu ista shvatanja o plagijatu danas i u vreme Terencijevog. Delo koje je bilo doslovno prevedeno ili adaptirano sa grčkog smatralo se da je „originalno“. Međutim, prerada dela koje je već bilo prevodeno na latinski smatralo se „plagijatom“. Terencijeva *Braća* su optužena da su plagijat, međutim Terencije uspeva da se odbrani od te optužbe u prologu ove komedije na sledeći način: *U smrti zajedno komedija je od Difila, a Plaut ju je prerasio na latinski, s istim naslovom. U grčkom originalu, na početku se javlja mladić koji otme heteru od podvodača:*

10. Vladeta Janković, *Nasmejana Životinja* (Književna zajednica Novog Sada, 1987), str. 161.

11. Publike Terencije Afrikanac, prevod Vladeta Janković, *Komedije* (Srpska književna zadruga, Beograd, 1978), str. 5.

Plaut je tu epizodu potpuno izostavio, a naš pesnik je uzeo, preveo od reči do reči i uneo u svoju Braću.¹²

Kao poslednja stavka, Terencije je bio optuživan da se koristi idejom i saradnjom njegovih prijatelja iz Scipionovog kruga (kao što je već spomenuto ranije). Terencije ovo ne pobija, već je veoma ponosan što ima takve prijatelje. Ovo mesto možemo videti takođe u prologu Terencijeve komedije *Braća*.¹³

Za kraj ovog dela možemo reći da su svi Terencijevi prolozi, za razliku od Plautovih, autentični. Obično su Terencijeve prologe izgovarali glumci posebno odeveni za tu priliku (ornatu prologi), a ne neka lica iz komada. Stih u prolozima je uvek jampske senar.¹⁴

Plautovo jezičko majstorstvo i Terencijevu majstorstvo prikazivanja raspoloženja i karaktera

Za razliku od Terencija, grčki originali po kojima je Plaut radio nam nisu svi poznati. Stoga nam je teško da zaključimo šta je to originalno Plautovo u njegovim delima. Međutim, jasno nam je da je samo veliki majstor mogao da preradi grčke originale, onako kako je to Plaut uradio. Moramo se setiti da Plaut nije imao izgrađen književni jezik. On je ovo uspeo da reši tako što je uzimao reči iz narodnog govora, služi se izrazima od milošte, veoma često koristi pogrde, provincijalizme i grecizme. Plaut uživa u stvaranju kovanica i složenica, koje nije mogao preneti iz grčkih originala. Još jedna stvar po kojoj je Plaut originalan su pevani odseci (*cantica*) koji imaju raznovrsne metričke oblike. Ovo nam pokazuje da je, metrički gledano, Plautova komedija bogatija od metrički prilično monotone grčke. Plaut je takođe koristio kontaminaciju. On je spajao više grčkih originala u svoje delo. Ponekad je menjao i čitave scena, nabacivao komične efekte, jer mu je prevashodno cilj bio da zasmeje publiku,

12. Isto, str. 297.

13. Vladeta Janković, *Nasmejana Životinja* (Književna zajednica Novog Sada, 1987), str. 162.

14. Publje Terencije Afrikanac, prevod Vladeta Janković, *Komedije* (Srpska književna zadruga, Beograd, 1978), str. 352.

koja u njegovo vreme još uvek nije bila filhelenski orijentisana.¹⁵ Pogledajmo primer iz Plautove komedije *Magareća priča (Asinaria)*, da bismo uočili gomilanje komičnih efekata, jer je iz prevoda skoro nemoguće uočiti sve Plautove jezičke majstoriјe:

Liban: Herkula vam, gazda, ozbiljan odgovor hoću! Pazite – zezanja nema!

Demenet: Pa pitaj onda.

Liban: Nećete odvest me tamo где kamen o kamen tare se?

Demenet: Šta govorиш? Gde ti je to?

Liban: Ma tamo gdeno tutnji i bruji – где volovi mrtvi žive progone ljude.

Dement: Ha, reko bi da znam na šta ciljaš – na mesta ona где se brašno čini, moj Libane.

Liban: Herakla mi, ne! To ne pominjem, pu, pu! A i vi reč tu otpunjinite.

Demenet: Neka bude; sve po tvojoj volji. (pljuje)

Liban: Tako, gazda, ishraknite se dobro!

Demenet: Treba tako?

Liban: Tako, tako – iz peta; što dalje!

Demenet: Kol'ko daleko?

Liban: Do grobnice ivice!

Demenet: Pripazi malo šta govorиш, momak!

Liban: Ženice vaše – vaše ne!¹⁶

Ovde vidimo i slobodu koju Plaut daje robovima u svojim komedijama. Jasno možemo zaključiti da su mu oni omiljeni tipski lik. Naravno, ponovo ne smemo smetnuti sa uma da su ovakve scene na rimskoj pozornici bile moguće isključivo zato što se radnja komedije dešava u Grčkoj.

Za razliku od Plautovih komedija, kod Terencija znamo grčke originale. Četiri komedije su prerađene Menandrovi komedije (*Devojka*

15. Milan Budimir, Miron Flašar, *Pregled rimske književnosti: De auctoribus romanis* (Univerzitet u Beogradu, Beograd, 1996), str. 153-154.

16. Tit Makcije Plaut, prevod Dejan Acović, *Sedam komedija* (IPC Media, Beograd, 2021), str. 155-156.

sa Andra, *Samomučitelj*, *Evnuh i Braća*), dok su dve komedije prerade Apolodora iz Karista (*Svekrva i Formion*). Terencijeve komedije su više odgovarale filhelenski raspoloženoj i obrazovanoj aristokratiji, nego široj rimskej publici. On nema komičku snagu koju poseduje Plaut u svojim delima. Njegova komika se često zasniva na unutrašnjim simetrijama, što možemo videti u *Braći i Samomučitelju*. Njegov čist i otmen jezik je bio pogodan za prikazivanje karaktera i raspoloženja. Time je Terencije blizak svom uzoru Menandru. Upravo zbog aristokratskih krugova i pod sve jačim uticajem helenske kulture, težilo se i ka što vernijoj preradi grčkih originala. I zbog toga možemo uočiti razliku između Plauta i Terencija. Terencijeva originalnost možemo posmatrati kroz dela grčkih izvornika koja je on birao. To su bila dela iz Menandrovog zrelog doba i njegovog poslednika Apolodora iz Karista. To su komedije koje imaju razvijenu ozbiljnost i misli i u njima nema bučne komike i zamršene intrige. Misao, psihologija i etički problemi stoje na prvom mestu kod Terencija. Kod njega imamo lica koja plaču i vole se.¹⁷ Još neka svojstva Terencijevog stvaralaštva su moralizam i sentimentalnost, koji su mnogo osetniji kod Terencija nego kod Plauta. U Terencijevim delima postoji i ogroman broj aforizama od kojih se najpoznatiji nalazi na početku *Samomučitelja*:

*Čovek sam i ništa ljudsko mi nije strano*¹⁸

Tipični likovi kod Plauta i Terencija

U Plautovim komedijama možemo videti oličenje tipčnih likova. Plaut nema namjeru da svojim likovima menja osobine. Kod njega će čankoliz uvek razmišljati o hrani, hetere će uvek biti srebroljubive, lukavi rob će pomagati svom gospodaru, ali će u svakoj situaciji iskoristiti priliku i da pravi šegu sa njim. Kuvari će uvek hvaliti svoj zanat i o njemu govoriti kao o posebnom majstorstvu, dok će

17. Milan Budimir, Miron Flašar, *Pregled rimske književnosti: De auctoribus romanis* (Univerzitet u Beogradu, Beograd, 1996), str. 165.

18. Publike Terencije Afrikanac, prevod Vladeta Janković, *Komedije* (Srpska književna zadruga, Beograd, 1978), str. 68.

starci pokazivati svoj tvrdičluk. Pogledajmo primer škrtog starca u Plautovoj komediji *Aulularija*:

Euklijon (za sebe): Ama ima tu nečega kad je gazda tako ljubazan prema čoveku siromahu. Mora da zna da imam novaca, pa se zbog toga i pravi tako sladak.

Megador: Dakle kako si?

Euklijon: Boga mi, ne baš najbolje što se tiče novaca.

Megador: A, nije to ništa. Ako si samo zadovoljan, imaćeš već koliko ti treba da provedeš ovaj vek.

*Euklijon (za sebe): Sigurno je baba ispričala za pare. To je jasno kao dan! Jezik ču joj odseći, i oči ču joj iskopati, samo dok dođem kući!*¹⁹

Jedan od najlepših primera kod Plauta u kome robovi Leonida i Liban pomažu svom gospodaru Argiripu da otplati svoju voljenu Fileniju, ali pre toga čine šegu sa njima, nalazi se u njegovoj komediji *Magareća priča (Asinaria)*:

Argirip: Daj mi vreću tu, neka mi rame iščaši!

Leonida (pokazujući Fileniju): Njojzi predaču je – neka me samo zamoli lepo, nek zacvrkuće!

Filenija: O Leonida, okance moje, ružice moja, dušice moja i naslado – daj mi parice te, one što vole se ne razdvajaj!

Leonida: Zovni me potom vrapčićem svojim, pilencetom, jagnjencetom; uho mi gricni i ustašca mi ustašcima pritisni!

Argirip: Tebe da ljubi, ništačino jedna!

Leonida: Što? Šta fali? Velim da para nema – ako se na kolena preda me ne padne.

Argirip: Šta fali?! Evo, ja pred tobom na kolena padam. Daćeš mi ono što molim te?

Filenija: Ajde, Leonida dragi – spasi gospodara svoga što voli me toliko! Kupi slobodu svoju milošću tom, dobro svoje kupi parama tim! (grli ga.)

19. Tit Makcije Plaut, prevod dr. Veselin Čajkanović, *Odabrane komedije* (Srpska književna zadruga, Beograd, 1923), str. 7.

*Leonida: O kako lepa si, privlačna veoma – ovo da meni pripada, da moliš nikada dopustio ne bi. Ali, onoga tamo (pokazuje na Libana), moraš da zamoliš, meni je dao da mu pričuvam samo; lepojko moja, lepotice, njemu umiljavaj se! (Baca vreću s novcem Libanu.) Hvataj, Libane druže!*²⁰

Na ovom primeru vidimo (koliko je to iz prevoda moguće) kako Plaut koristi reči od milošte, kao i pogrdne reči.

Dok Plaut u svojim delima drži tipične likove, koji su oličenja nekog poroka, kod Terencija imamo likove koji su više individualni i komplikovaniji. Plautovi likovi su deo fantastične komike njegove scene koja ne vodi računa o psihologiji i verodostojnosti nekog događaja dokle god time može da zasmeje publiku. Terencije ne želi da se drži takvih likova. Terencije ne želi da mu parazit uvek vapi za hranom, da mu je svodnik uvek koristoljubiv i da rob uvek trčkara po sceni.²¹ To možemo videti iz njegove komedije *Svekrva* gde Pamfil izgovara sledeće reči:

*Pamfil: I ne treba: ubuduće – čutkac! Neću da ovo bude kao u komedijama, gde svako sve sazna. Kod nas, ko je trebalo da sazna saznao je, a oni koji ne moraju – neće ni naslutiti ni znati.*²²

Terencije u svojim komedijama hetere prikazuje sa blagošću i razumevanjem. Tu nailazimo na veliku razliku u odnosu na ono kakve bi hetere trebale da budu. One bi trebalo da su proračunate, nemilosrdne i gramzive. Međutim, Terencije sve to izbegava i, po rečima Vladete Jankovića, od hetera gradi neke među svojim najlepšim likovima.²³ Primer takve hetere najbolje možemo videti u komediji *Svekrva*. U toj komediji hetera Bahida dovodi do razjažnjenja očinstva Filumeninog deteta i ujedno ona dovodi do raspleta komedije:

20. Tit Makcije Plaut, prevod Dejan Acović, *Sedam komedija* (IPC Media, Beograd, 2021), str. 203-204.

21. Milan Budimir, Miron Flašar, *Pregled rimske književnosti: De auctoribus romanis* (Univerzitet u Beogradu, Beograd, 1996), str. 165-166.

22. Publike Terencije Afrikanac, prevod Vladeta Janković, *Komedije* (Srpska književna zadruga, Beograd, 1978), str. 291.

23. Vladeta Janković, *Nasmejana Životinja* (Književna zajednica Novog Sada, 1987), str. 167.

Bahida: Kolika je sreća snašla Pamfila zahvaljujući mojoj današnjoj poseti! Koliko sam mu dobra donela, i koliko briga skinula s duše! Vraćam mu sina kojeg je, zbog Mirine, Filumene i sebe samog, zamalo izgubio; dovodim mu natrag ženu, za koju je mislio da je više nikad neće imati; oslobođam ga sumnje sa kojom su ga gledali njegov otac i Fidip...²⁴

Zaključak

Plaut je već za života stekao veliku slavu, svojim umećem da zasmeje rimsku publiku. To je činio na način koji smo već pominjali. Menjao je Plaut cele scene iz grčkih originala i nabacivao komične efekte da bi uspeo u svojoj nameri, a to je da nasmeje rimsku publiku. Terencije za života nije stekao toliku slavu kao Plaut. Njegova komedija *Svekrva* je uspešno izvedena tek iz trećeg pokušaja. Na prvom pokušaju 165. godine, publici je od komedije bio zanimljiviji nastup šetača na žici. Na drugom pokušaju 160. godine, svi su napustili predstavu kada su čuli da se održava gladijatorska borba. Ovo je naravno proisteklo iz toga zato što je Terencije pisao za aristokratsku obrazovanu publiku i svega navedenog u ovom radu te ona nije bila toliko interesantna široj rimskoj publici.²⁵

Struktura zapleta iz grčke novo atičke komedije, koju su dalje preneli Plaut i Terencije, postala je temeljem za većinu komedija sve do naših dana.²⁶

U srednjem veku Terencije je doživeo veći uspeh od Plauta, zbog svoje uzdržane komedije, bez pogrdnih reči koje je Plaut voleo da koristi. Kasnije su njihove komedije čitali i Šekspir i Molijer. Šekspirova *Komedija zabluda* nastala je spajnjem Plautovih

24. Publike Terencije Afrikanac, prevod Vladeta Janković, *Komedije* (Srpska književna zadruga, Beograd, 1978), str. 288-289.

25. Đan Bjardo Konte, prevod Nina Gugleta, Ivana Tomić, Irina Vujičić, *Rimska književnost: od rane republike do Avgusta* (Arete, Beograd, 2016.), str. 114.

26. Nortrop Fraj, prevod Giga Gračan, *Anatomija kritike* (Golden Marketing, Zagreb, 2000), str. 186.

Menajhma i Amfitriona. Molijerova komedija *Tvrđica* sastavljena je prema Plautovom *Ćupu*.²⁷

Najuticajnije Plautove komedije su: *Amfitrion*, *Ćup*, *Menajhmi* i *Hvalisavi vojnik*. Među ovima možemo reći da je najviše obrada doživela Plautova komedija *Amfitrion*.

Ono što je danas sigurno je to da su široj publici Plaut i Terencije manje poznati zbog uspelih komedija svojih posrednika, naravno daleko je od toga da se oni i dan-danas ne čitaju.²⁸

27. Milan Budimir, Miron Flašar, *Pregled rimske književnosti: De auctoribus romanis* (Univerzitet u Beogradu, Beograd, 1996), str. 167-170.

28. *Isto*. str. 172.

Literatura

Primarna literatura:

1. Tit Makcije Plaut, prevod Dejan Acović, *Sedam komedija*, IPC Media, Beograd, 2021.
2. Tit Makcije Plaut, prevod dr. Veselin Čajkanović, *Odabране komedije*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1923.
3. Publije Terencije Afrikanac, prevod Vladeta Janković, *Komedije*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1978.

Sekundarna literatura:

1. Milan Budimir, Miron Flašar, *Pregled rimske književnosti: De auctoribus romanis*, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 1996.
2. Đan Bjađo Konte, prevod Nina Gugleta, Ivana Tomić, Irina Vujičić, *Rimska književnost: od rane republike do Avgusta*, Arete, Beograd, 2016.
3. Vladeta Janković, *Nasmejana Životinja*, Književna zajednica Novog Sada, 1987.
4. Nortrop Fraj, prevod Giga Gračan, *Anatomija kritike*, Golden Marketing, Zagreb, 2000.

KRITIKA

Knjiga koju nismo zaslužili

Ima tome nekoliko dana, nekakav dobri beogradski novinar uradio je intervju s Flaviom Rigonatom, izdavačem alternativnog tipa, takođe beogradskim. Odlična priča, inače, u toku koje se Flavio izjasnio i o, kako je novinar pitao, svojim izdavačkim promašajima. Uz ogragu da neko čiji tiraži retko kad prelaze pet stotina primeraka teško može da govori o epohalnim promašajima koji bi njegovu izdavačku kuću doveli na ivicu finansijske propasti, Flavio je s neskrivenom tugom zapazio kako ima knjiga koje se jednostavno ne prodaju, a da za tako nešto nema racionalnog objašnjenja. „Selinovo Putovanje na kraj noći niko nije kupovao“, kaže on, „prvih nekoliko godina to je bilo kamenje koje se ne kotrlja nego sam ga prenosio, kao Sizif, iz jednog improvizovanog magacina u drugi, bar deset puta...“ U nastavku teksta Rigonat se osvrće i na srpske pisce s čijim knjigama je imao dvojaka iskustva i iznosi tezu koja je meni na ovom mestu od posebne važnosti: „Mnogo je naših pisaca iz prošlog, dvadesetog veka, prosto zbrisano sa scene, niko ih više ne čita.“ Sušta istina, ako mogu da primetim.

A 2012. godine priličnu pažnju čak i ovdašnje javnosti izazvao je, što je krajnje netipično, dokumentarni film *Searching for Sugar Man*, koji se bavi bizarnim slučajem američkog muzičara Siksta Rodrigeza, čoveka koji nikakvu karijeru nije napravio u svojoj matičnoj zemlji, ali je njegova debitantska ploča u Južnoj Africi, bez ikakvog njegovog uplitanja, stekla neprolazni kulturni status o kom on nije imao nikakvu predstavu. Iako južnoafrički fanovi Rodrigeza nikada nisu videli, a od objavlјivanja njegove ploče su prošle decenije, dvojica njegovih posebno zagriženih sledbenika odlaze u Ameriku kako bi proverili mitske priče o smrti svog idola, koje se ispostavljaju kao apsolutno netačne. Ne bih iznosio više detalja o ovom, zaista izvrsnom filmu, već bih se zaustavio kod razgovora koji pomenuta dvojica obavljaju s producentima narečene ploče. Producenci, opet dvojica, u međuvremenu su se obogatili radeći poslove s najvećim mogućim svetskim zvezdama i poput Flavija Rigonata, sa žaljenjem

se prisećaju Rodrigezove ploče. Da parafraziram, oni u tom trenutku i dalje tvrde kako je reč o ploči koja je prosto morala da uspe, o autentičnom albumu prepunom hitova koji je, iz krajnje neobjašnjivih razloga, neslavno propao. U trenutku razgovora oni nemaju saznanja o tome šta se sa Sikstom Rodrigezom uopšte dešavalo nakon kraha njihove saradnje.

A ovo je tekst o Bobi Blagojević

Na koricama prve od dve knjige Bobe Blagojević objavljene za njenog života, zbirci priča *Sve zveri što su s tobom*, postoje kratki izvod iz recenzije, u dobroj meri precizan i informativan, fotografija autorke, u času objavljinjanja knjige stare dvadeset i osam godina, kao i biografska napomena: „Rođena 1947. u Beogradu. Živila je u Beogradu, Londonu i Oslu. Studirala pozorišnu i filmsku režiju.“ Tek toliko. Na koricama naredne, druge i poslednje knjige objavljene za života Bobe Blagojević, romanu *Skerletna luda*, odštampansom u nedoba, 1991. godine, ovakvih napomena nema. Niti jedne. I to je više nego indikativno u pogledu svega što će se kasnije dešavati kako s autorkom, tako i s njenom bibliografskom zaostavštinom.

I pored sve fascinacije koja prati moje izučavanje tokova srpske, i ne samo srpske književnosti, za ime Bobe Blagojević čuo sam tek nedavno (zahvaljujem Žarki Svirčev, za njom i Ljilji Šop), mada njene knjige nisu od onih koje je danas moguće pronaći u tek ponekoj biblioteci ili na sajtovima koji se bave prodajom polovnih stvari. Njen životni saputnik, Predrag Bajčetić, reditelj i dugogodišnji profesor glume na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu, preminuo je maja 2018., u času smrti imao je osamdeset i četiri godine, i za osamnaest godina je nadživeo svoju partnerku. Upravo tih osamnaest godina života proveo je u pokušajima da se izbori s obimnom rukopisnom zaostavštinom Bobe Blagojević, a uspeo je i da izdejstvuje objavljinjanje prve tri knjige njenih sabranih dela, dve godine nakon njene prerane smrti. Reč je o pomenuta dva naslova, kao i romanu *Putnica* koji je, poredeći različite rukopisne verzije, sam priredio. Na poslednjim stranicama ovih knjiga najavljen je i drugo kolo sabranih dela, ponovo u tri toma, kao i objavljinjanje dnevnika i beležaka Bobe Blagojević. Najava se do dana današnjeg nije obistinila.

Za razumevanje početne pozicije Bobe Blagojević uputno je vratiti se slučaju Biljane Jovanović. Naime, u smislu poetičke i svake druge apartnosti, delovalo je da bi ove dve autorke morale da bar delom podele recepciju sudsudbinu, a pokazuje se da se njihove karijere od začetka razvijaju u dva različita pravca. Dok je Biljana Jovanović debitovala relativno neprimećenom poezijom (*Čuvar*, 1977), već je s pojavom romana *Pada Avala* (1978) imala status mlade književne zvezde koji ju je pratio i nakon objavljuvana narednog romana, *Psi i ostali* (1980). Kasniju moguću karijeru Biljane Jovanović pojela je ubrzana i mahnita istorija protiv koje je beskompromisno ustala i njeno ime je, po takođe tragičnoj i preuranjenoj smrti, ostalo prisutno u književnosti bar onoliko koliko dobacuju kasnija izdanja njene proze, nagrada Srpskog književnog društva sa svim njenim usponima i padovima, ali i velikom naporu onog dela kritike koji je moguće odrediti kao manje ili više radikalno feministički. Ništa od svega toga nije zadesilo knjige Bobe Blagojević koja kao da je s njima isčezla, onako kako je, doduše na dve-tri decenije, nestao Siksto Rodriguez.

Prva knjiga Bobe Blagojević, zbirka priča *Sve zveri što su s tobom*, objavljena je 1975. godine, tri godine je starija od nesumnjivog uspeha prvog romana Biljane Jovanović, i s njim u poetičkom smislu nema nikakvih veza. I ne tek s njim – *Sve zveri što su s tobom* su ozbiljan incident u našoj književnosti koji je (ne)zainteresovana javnost uspela da previdi. Ne bih dalje nagađao zašto je to tako, ali ne bih ni da ne napišem kako je reč o očevidno prevratničkoj knjizi, onoj koja svojom suštinom daleko nadilazi dela iste, ali i prethodnih generacija. Paradoksalno, ovo je knjiga koja nije uticala ni na kog i ni na šta. O njoj se nije mnogo pisalo, ona nije nagrađivana, a trebalo je da prođe šesnaest godina do romana *Skerletna luda*, naredne knjige Bobe Blagojević. Odgovarajući na jedno od pitanja u intervjuima koji su se 1992. učestalije javljali, izazvani činjenicom da se ovaj roman našao u najužem izboru za NIN-ovu nagradu, Boba Blagojević je objasnila kako joj je zaista trebalo toliko vremena da roman napiše. Dobra stvar za književnost, loša za karijeru, nema sumnje.

Za razliku od tog, ali i romana *Putnica*, čija čitanja računaju s istorijskim, pa i autobiografskim referencama, *Sve zveri što su s tobom* funkcionišu na sasvim drugačiji način. Ključ za ispravnu

recepcijsku postavku knjige upisan je u naslov – smisao pomeren citat iz Pentateuha, jedno od njegovih opštih mesta, koje zahteva čitalački otklon iz „s“ prema „u“, dakle, čitalac bi trebalo da ga pročita kao *Sve zveri što su u tebi*. Ukoliko dođe do čitanja koje predlažem, izvesna mišljenja kritike o imanentnoj fantastici knjige ustupićе mesto njenoj psihološkoj, pa i psihanalitičkoj prirodi, odnosno nesvakidašnjoj inklinaciji ka figurama životinja, nosilaca psihološke, na mestima i psihopatološke simbolike.

Većina od osam priča utemeljena je u porodičnoj matrici i njihovi naratori, najčešće protagonisti, imenovani su jedino svojim porodičnim funkcijama. „Puž“, priča koja otvara knjigu, predstavlja delimični omaž Lazarevićevom „Vetru“, s ishodom znatno drugačijim. Skoro pa manično zaštitnički orijentisana majka gubi sina koji se od nje otudio/odrastao, uz tvrdnju da je vreme njegovog igranja s vršnjacima smenilo vreme koje provodi s običnim pužem, navodno čak i u njegovoј kućici. Na jednoj strani tako ostaje majka, a majka smatra da njen sin „nikada nije dovoljno odrastao za njen strah“, dok na drugoj puž sugeriše novostečene sreću, poverenje i razumevanje. Namerena da zaustavi proces otuđenja deteta, majka brutalno i nemilosrdno ubija puža, nakon čega dečak nestaje („Šta ako je pobegao puž u kućicu?“). Ključno mesto teksta jeste ukazanje dečje pesmice čiji stihovi „pusti puže rogove/ja će tebe ubiti“ predstavljaju spektakularnu ironijsku intervenciju unutar datog odnosa (očinska figura je u potpunosti likvidirana iz vidnog polja) u kom je roditelj tretiran kao ubilački nasilnik, ali i onaj što se upinje da na svog naslednika od najranijih dana prenese kod koji svesno ne prepoznaje.

Ista ovakva majka, ovog puta u paru s ocem, javlja se i u „Ovcu“, dok je stepen nasilništva ponešto drastičniji, kako u psihološkom, tako i u smislu naturalizma u postupanju. Tretman koji devojčica u priči preživljava odbijajući da dozvoli klanje jagnjeta (ovog puta Novi zavet) pred njenim očima lociran je u liniji: „Nemoj biti magare“ (u „Pužu“ je ista stvar izrečena opaskom: „Kao svinja.“) – „Sine (demoliranjem rodne osnove nanovo oruđem iz kolektivnog patrijahralskog), ne budi dete“ (ovog puta se detetu ukida detinjstvo, ali vrlo smišljeno i manipulativno, po potrebi) – „Da sam znao da si takva budala“ (diskvalifikacija intelekta onoga ko je prema nama

u odnosu egzistencijalne zavisnosti) – „Već si velika, dopustiću ti da nosiš dugu kosu“ (dozvola za odrastanje bez koje, navodno, odrastanja neće biti). Isto to odrastanje opisano je najavljenim procesom transformacije u „veliku, ružnu, zlu ovcu“, što biva makar verbalno odgurnuto detinjim: „Ne, ne.“

„Veverica“ funkcioniše kao analiza traumatizovanog trougla u kom obitavaju dvanaestogodišnjak, njegov otac te mačeha u pokušaju i sazdana je od psiholoških i rodnih izmicanja i smena dominante u zamišljenom domaćinstvu. Nasilje je ovde eksplicitno psihofizičko, a suočavanje dečaka s prizorom seksa (veveričjih skokova) implicira još jednu od manipulativnih strategija koje za cilj imaju osvajanje visokokoncentrisane moći/redefinicije prvobitnih funkcija unutar konstitucije moguće nove porodice. U „Lisici“, centralnoj i najekstenzivnijoj prići u knjizi, koja kao da evocira određena narativna iskustva Franca Kafke, ali i Leonida Andrejeva, junakinja biva nevoljno suočena s ispovešću svog sustanara, koji svojom neposrednom i sve profilisanijom neuravnoteženošću zaranja u preispitivanje vlastite bračne perverzije, što će kulminirati njegovim samoubistvom. Heroina „Bubašvabe“ dopada osećanja ontološkog gađenja prema mužu i troje dece koje doživljava kao samozadovoljne egocentrike lišene svake empatije, narator „Psa“ sadističkom dresurom od ženinog mačka stvara psa, poništavajući mu identitet, a u „Mački“ su gotovo sveukupni odnosi između junaka poremećeni mržnjom i ciklusom nametanja i preusmeravanja krivice. „Crv“ je sasvim beketovska stvar, koda, nepogrešivi epitaf, poezija dekompozicije.

Mimo zamisli neuporedive s bilo čim meni poznatim u našoj književnosti te njoj posledične univerzalnosti koja vodi prema svedremenosti, esencijalni kvalitet ove knjige jeste njen jezik. A on je nepogrešiv, takođe. Reč je o najjasnijoj emanaciji onoga što se definiše kao *plain style* sproveden ne za račun deskripcije monotone i mehaničke gnušobe i oskudnosti sveta (kao kod pomenutog Kafke), već zarad dokazivanja kako se neizrecivost mentalnih i emocionalnih tokova zapisuje uz pomoć zastrašujuće matematike izraza podvrgnutog superkontroli, onog koji čak i privid fantastike čini relevantnim, proživljenim i plauzibilnim u onome što zaista jeste.

Impresivna knjiga, verovatno je nismo takvu zaslužili. I sad bi trebalo da vidimo šta s njom, ali i ostalima. Konačno. Da damo sve od sebe dok je čitamo, pišemo i govorimo o njoj. Baš onako kako je radila njena autorka.

PREVOD

Slika pokojnika

Nisam očekivala da će videti suze u Huarijinim očima, žene iz Alžira zadužene za čišćenje u zgradama u kojoj živim. Snažna poput auta od dvadeset konjskih snaga sa pogonom na četiri točka, stara se za soliter od trideset spratova. Srećemo se na ulazu ili u liftu i divim se njenoj čistoći. Leđa su joj prava, kosa zategnuta pozadi, odeća ispeglana. Nosi plavi radni mantil. Skuplja naše smeće, a miriše na ružu. Kao da između nje i smrđljive strvine postoji zavesa.

Sišla sam sa šestog sprata u suteren noseći kesu đubreta u prostoriju sa kontejnerima. Ona je bila skrivena iza vrata. Jecala je bolno i brisala nos rukavima. Kada me je videla, bacila mi se u naručje i zaplakala na mom ramenu. Iznenadio me je njen postupak zato što su se odnosi među nama svodili na pozdrave dobrih suseda u prolazu.

– Da li si dobro, Huairija?

– Pomozi mi, Bog ti pomogao. Mi muslimani imamo nežna srca.

Popele smo se u moj stan. Sela je drhćeći, mada je bilo letnje vreme. Primetila sam da je ime napisano na džepu njene odeće Huairija, a ne Hurija¹ kako sam je ja zvala. Nijedan put nije pokušala da me ispravi. Verovatno je mislila da Iračani mešaju glasove „h“² u izgovoru, kao što Francuzi mešaju glasove „f“ i „v“. Bonžur Urija. Mersi Urija³. Nije popila sok koji sam joj ponudila niti mi se pridružila u šoljici kafe. Smirila se i zamolila me da je odvedem kod lekara specijaliste za probleme pražnjenja. Rekla je da je u neprijatnoj situaciji i ne želi da porodični lekar sazna šta je u pitanju.

Otišla sam do police u kujni i donela pilule koje će joj pomoći. Veoma mala, čarobna pilula, proguta se ujutro i do večeri rešava problem. Takođe sam joj dala uljane čepiće koji olakšavaju zadatak.

1. Hurija - nimfa. - (Sve napomene su prevodiočeve).

2. U arapskom alfabetu postoje tri glasa „h“ koji se različito izgovaraju.

3. Dobar dan, Huairija. Hvala Huarija.

Međutim, nije uzela ponuđeno, već ponovo počela gorko da plače. Patila je bez uzdisanja. Samo se pognula i rukama opasala struk,

Iznenada se uspravila, šmrknula, nekoliko puta obrisala nos, duboko uzdahnula i kazala šta joj je na srcu:

– Eksplodiraću, nisam „piškila“ nedelju dana.

Huairija je upotrebila reč koju koriste deca. Kako je moguće da ljudsko biće ne mokri? Svi znamo šta je zatvor. Creva se stisnu i sprečavaju pražnjenje. Ali još nisam čula da neko ne mokri nekoliko dana. Uzela sam svoju torbu i ključeve od kola i povela Huairiju kod doktora Rašida, našeg prijatelja iz Sirije, urologa. Bila je nedelja i klinika je bila zatvorena, pa smo se uputile njegovoj kući. Telefonirala sam mu iz kola i on je pristao da me primi s obzirom na porodično prijateljstvo koje nas je vezivalo. Služavka je donela poslužavnik sa kafom i čašama hladne vode, a Huairija je stisla usne, jer je svaka kap koja bi ušla u njena usta samo povećala patnju.

Objasnila sam doktoru stvar u dve reči. Očekivala sam da će se iznenaditi, ali nije ni trepnuo. Ustao je i pozvao je u susednu sobu, zatim se vratio i rekao da je njeno stanje uznemirujuće. Stomak joj je nadut a mišići zgrčeni. Neophodno je da ode u urgentni centar pre nego što dođe do trovanja. Tamo će hirurg izvući tekućinu zarobljenu u bešici. Pozvao je bolnicu i dogovorio se sa kolegom. Napisao je uput i zamolio me da podem sa njom. Neophodno je da je neko prati. Suze nisu prestajale da joj teku. Patila je u tišini kao da prikriva sramotu. Njegovo je mišljenje da se ona nalazi u posebnom psihičkom stanju.

Vratile smo se u našu zgradu i Huairija je otišla da donese svoje stvari i dokumenta. Ušla je kod mene noseći u jednoj ruci malu torbu, a u drugoj sliku uvijenu u veliku krpu, koju je položila na kraj stola. Oči su joj bile crvene a glas promukao od plača.

Uklonila je krpu i ugledala sam uramljenu sliku čoveka koji mi je bio poznat. Glavom je pokazala na njega i prošaptala:

- On je razlog.
- Bumedijen...?⁴
- Gospodin Huari, neka mu se Bog smiluje.

4. Huarí Bumedijen (1932–1978), drugi predsednik Alžira, od 1976. do 1978.

Crno-beli portret, od onih slika na kojima su šefovi država i koje viđamo po kancelarijama obešene iznad glava rukovodilaca. Svaka slika svedoči o jednom vremenu i menja se odlaskom nekog predsednika i dolaskom drugog. Neki put zadržavaju isti ram i samo zamene jednu sliku drugom. Međutim, vreme predsednika koji je preda mnom u ramu odavno je prošlo. Bez sumnje, u međuvremenu su mnoga lica zauzela njegovo mesto. Zašto ona čuva ram sa Huairijevom slikom?

I dalje je stajala, nije htela da sedne; govori brzo i nervozno. Znam je kao snažnu, ženu hrabrog srca, a evo, sada je gledam uzbudenu, obuhvaćenu strahom. Govori narodnim jezikom pomešanim sa francuskim, pokušavam da razumem šta kaže. Obraćam pažnju na svaki detalj. Shvatila sam da je preda mnom priča o kojoj ću pisati jednog dana. Slična uspomena javlja mi se u glavi, ali pripada samo meni, ne i Huairiji.

Kompanija za pružanje usluga tražila je od nje da očisti stan u ulici Pontje. Bio je to kvart sa starinskim zgradama u kome je nekad stanovaла pariska elita. Zatim su ga zaposele kompanije i kancelarije. Huairija je stigla do naznačene adrese i ustanovila da joj je zgrada poznata. Često je dolazila sa ocem u nju kad je bila mala. Tu je bila Direkcija socijalnog osiguranja za alžirske radnike u Francuskoj. Gospodin el-Mihubi je preminuo, a da nije dočekao da se okonča postupak oko njegove penzije. Situacija se promenila i posao u direkciji je obustavljen. Prostorija je ostala zatvorena godinama. U njoj se nakupila prašina i bele, providne zavese su postale pepeljaste.

Između Alžira i Francuske je duga pletenica zamršenih pramenova. A zamršenoj kosi ne pomaže ni češalj ni ulje. Poput dijaloga dvoje ljubavnika u pesmi Džejn Birkin i Serž Gensbura kada ona šapuće „Volim te“ a on odgovora „Ja te ne volim“. Mržnja koja nikad ne prestaje. Crna stvarnost koju razdvaja Sredozemno more.

Nekretnina je ostala u vlasništvu alžirske države. Pojavila se jedna turistička agencija namerna da se useli u nju. Huairija je uzela ključeve od poznanika i zelenu novčanicu od stotinu evra. Dat joj je rok od dva dana da očisti prostoriju. Posao će obavljati tokom vikenda, da ne smeta stanařima. Zatražila je od muža da iznese

kante sa smećem na trotoar i vrati ih pošto prođe kamion gradske čistoće. Iskrsla joj je neplanirana zarada, a nezahvalan je onaj ko bi to odbio. Tako ju je majka savetovala da prihvati ono što joj se ponudi. „Služiti Francuze je za tebe čist prihod, zato nemoj odbijati.“ Govorila je brzim rečenicama, poput mitraljeza, kao da hoće nešto da saopšti pre nego što padne u nesvest.

– O, nesreće, gospođo. Gušila sam se čim sam ušla u kancelariju. Kašljala sam i kijala, mislila sam da će umreti. Otvorila sam prozore da udahnem božiji vazduh. Nameštaj je bio star, a niti paučine vukle su se iznad moje glave. Na stolu direktora i dalje su stajali papiri, pečati i zeleni telefon. Ništa se nije promenilo osim slike na zidu. Ugledala sam Šadlija⁵ kako se smeje iz rama. Dobri ljudi odlaze a drugi ljudi dolaze, Huairija je otvorila pribor za čišćenje i pakovanje sredstva za dezinfekciju. Uvezala je kosu i prionula na posao. Sati su prolazili i sa nje je bio znoj. Ušla je u kupatilo da „piški“. Obrisala je sedište, svukla pantalone i sela da isprazni tekućinu iz bešike, ali je vrisnula kao da ju je ubo škorpion.

– Iznenada sam ga videla kako iskosa zuri u mene i telo mi se tog trenutka ukočilo. Pogled oštar, ozbiljan, posmatra me sa slike sakrivene iza vrata. Gospodin Huairi u čošku sa odbačenom starudijom? O, nesreće! O, nesreće!

Bumedijen je preminuo onog dana kada je rođena. Njen uvažen stric koji je bio njegov saborac, tražio je da se devojčica nazove Huairija. Njeno ime je povezano sa imenom čoveka koga nije poznavala. Kada je odrasla shvatila je da je on bio velikan koji je izazivao strahopoštovanje. Žena poput nje nije mogla da obavi nuždu u njegovom prisustvu. Tečnost se zadržala u njenom telu i nije mogla da izade. Mišići se zgrčili, pore začepile, a znoj se osusio. Plašila se da pogleda u uvaženog čoveka koji je ponižen ostavljanjem u kupatilu. Brzo se pokrila i nije obavila što je nameravala. Izašla je zbumjena, posručući. Zamuckivala je opisujući svoja osećanja, a ja sam pažljivo pamtila svaku njenu reč. Njen patriotizam je bio povređen i nije mogla da nastavi čišćenje stana. Bilo joj je važno da spase sliku. To je dobro delo, a ne krađa. Uzeće je sa sobom i sakriće

5. Šadli Bendžedid (1929–2012) je treći predsednik Alžira od 1979. do 1992. godine.

je u spavaćoj sobi. Iza ormara. Nikom neće reći za nju. Čak ni svom mužu.

Huairija je učinila ono što je naumila. Nije se kao obično vratila metroom već je uzela taksi. Setila se da je poslednji put sela u taksi kada je išla da se porodi. Sišla je, osvrnula se oko sebe i trčeći se uspela do svog stana noseći skrivenu dragocenost. Bumedijen joj je došao u goste. Bila je sama sa njim. Očistila je staklo slike i pokušala da se privikne na njegov veličanstven pogled. Međutim, njeno stanje se izmenilo. Nije uspela da učini ono što svaki čovek, žena i životinja čine. Pritiskala ju je bešika i nikako nije mogla da razreši čvor. Žudela je da čuje šum tekućine u toaletu, ali nije mogla. Sedi na plastičnoj dasci i pritiska unutrašnjost butinama. Trlja leđa i gnjeći dlanovima svoj struk. Ustaje sa klozetske šolje i seda na pločice kupatila skupivši noge uz grudi. Preklinje i jeca u sebi. Čeka olakšanje. Nadut stomak je boli, ali ni kapi olakšanja.

Huairijin glas me odvodi do nastavka priče. Do epizode koja se odnosi na mene i otkrivam da moj slučaj nije jedinstven. Ljudska iskustva su mnogobrojna i među sobom nalikuju. Susedstvo zблиžava međusobno različite ljude i zatvara krug. Posle godina svakodnevnog viđanja i pozdravljanja u prolazu, po prvi put osećam bliskost sa Huairijom koja nas povezuje. Duboko nas spaja spontana reakcija. Putevi nam se ukrštaju na veoma ozbilnjom pitanju.

Arapski časopis u kome sam radila je bankrotirao. Vlasnik je nestao iz Pariza. Raspitivali smo se kod sekretarice o njemu, ali nije znala da odgovori. Nije nam isplatio plate za dva poslednja meseca. Glavni urednik je predložio da uzmemo iz redakcije šta želimo. Šta da radimo sa zardalim metalnim stolovima i hrpmama starih brojeva? Jednog jutra došli su izvršitelji da zaplene ono što je ostalo kako bi se dug podmirio, jer vlasnik časopisa nije uplatio obaveze penzionom i socijalnom fondu. Zaplenili su fotokopir i telefone prljave od prstiju tokom korišćenja. Uzeli su i stolice na kojima smo sedeli i zatražili od novinara da napuste redakciju. Sažaljivo su nas gledali i otišli ostavljajući gomile starog papira.

Lutala sam pogledom po sobama koje su bile lišene uobičajene galame. Odneli su sve što su smatrali da vredi, a ostavili su tu sliku obešenu na zidu naspram ulaza. Crtež olovkom čoveka sa debelim

naočarima. Zvao se Husam Abu Ras. Da li je zanimalo francuskog izvršitelja to što je čovek na slici bio mučenik koji je ubijen u libanskom građanskom ratu? Sirjci su digli u vazduh u po bela dana redakciju njegovih novina i on je stradao u eksploziji. Agencije su prenele vest i ožalile stradalog. Iza svakog ubistva postoji farsa. Njegov brat je profitirao na krvi ubijenog zahvaljujući režimu koji je bio neprijatelj Damaska. Primio je velike novce. Milione dolara u čekovima. Zahvaljujući velikom prilivu novca napusti je svoj malo neisplativ posao u Bejrutu. Ponovo će pokrenuti izdavanje novina na mirnom mestu, daleko od unesrećene zemlje. Prešao je u Pariz i pokrenuo časopis koji je otvoreno iskazivao lojalnost glavnom finansijeru i ucenjivao režime koji su mu bili protivnici. Hvalio se kako su mu plaćali kako ih ne bi ocrnio. Slao im je napisane kolumnе, a oni su mu prebacivali novac na račune u poreskim rajevima. Kolumnе napisane samo da zastraše, ali objavljene.

Trbuhan se tresao od smeha dok je pričao urednicima:

– Dovoljno je bilo da čutim i ništa ne objavljujem o njima.

U pročelju ulaza u redakciju, u Parizu, stavljen je uramljena slika brata mučenika. Vlasnik časopisa je živeo na slavi svog brata. Čelava tikva se hvali kosom svoje sestre. Sakupio je veliki bogatstvo, ali nije plaćao državi što je bio obavezan. Pobegao je i nas ostavio da čekamo Godoa. I onda se desilo šta se desilo. Redakcija je bila prazna, bez ičega, osim te slike ukrašene crnom pantljikom. Nije mi bilo svejedno da slika ode u kamion koji skuplja đubre. Skinula sam je sa zida i izašla iz redakcije, poslednji put. Ponela sam je sa sobom u svoj stan. Suprug je bio iznenađen.

– Šta ćemo raditi sa pokojnikom?

– Mučenik je poginuo zbog napisane reči.

– Onda je njemu mesto u raju, a ne u našoj kući.

Držala sam sliku u maloj ostavi pored kujne, zajedno sa putnim torbama i starim dečijim igračkama. Husam Abu Ras je dobio mesto na polici između izandalog crnog telefona sa brojčanikom i hrpe časopisa koji su mi bili potrebni tokom studija. Nameravala sam da iskoristim ram, ali se nisam usudila da u njega stavim sinovljevu sliku. Zaboravila sam je tamo sve dok nije došla Huairija držeći se za trbuhan i ispričala mi svoju neobičnu priču. Ništa nije neobično na

ovom svetu. Ostavila sam je u salonu, otišla u ostavu i vratila se sa prašnjavom slikom. Stavila sam je pored slike koju je ona donela. Dva pokojnika su se našla, godinama pošto su preminula. Jedan u Alžiru a drugi u Bejrutu.

– Pogledaj, i ja imam jednu!

Huairija je širom otvorila oči dok je gledala sliku ukrašenu crnom pantljikom. Telo joj je zadrhtalo i uhvatila se za glavu. Ispreplela je prste na njoj, kao što pevač u pesmi kaže. Kao da se udara usamljena na pogrebu. A zatim se dogodilo čudo: mokraća je počela da lije niz njene noge. Ona je stajala i žestoko plakala, a ja sam se gušila od smeha.

* * *

INAM KAČAČI (Kağah-ğī, In‘ām), iračka književnica i novinarka, rođena je u Bagdadu 1952. Studirala je novinarstvo na Bagdadskom univerzitetu, radila u mnogim iračkim novinama i na radiju pre nego što se preselila u Pariz (1979), gde je odbranila doktorat na Sorboni (Islamska civilizacija) i bila angažovana kao dopisnica iz Pariza za nekoliko arapskih i britanskih novina i časopisa.

Objavila je romane *Izvori srca* (2005, priča o mladoj iračkoj imigrantkinji u Sjedinjenim Državama koja se vraća u rodnu zemlju kao prevodilac zajedno sa američkom vojskom tokom Zalivskog rata), *Američka unuka* (2008, najuži izbor za arapski roman godine – arapski buker – IPAF), *Raspršivanje* (*Tašari*, 2013, o Iračanima raštrkanim širom sveta kao rezultat sektaštva u zemlji), *Kradljivac lavande* (2016), *Izopćenik* (*Al-nabiza*, 2017, priča koja uranja u modernu istoriju Iraka), *Zemlje bunta* (*Bilad al-tah tah*, 2022, zbirka kratkih priča). Autorka je i dva dela kreativne nefikcije: *Lorna*, biografija britanske novinarke Lorne Hejls koja je bila udata za poznatog iračkog slikara i vajara Džavada Salima i *Reči Iračanki: iračka drama iz pera žena*.

Režirala je dokumentarce: *Javno objavljeno* (Bagdad, 1975), *Lena* (Los Andeles, 2004, 10-minutni film o učešću žena na prvim izborima posle američke invazije), *Naziha Al Dulaimi* (2004, film o pionirki feminističkog pokreta u Iraku, osnivaču Ženske lige i prvoj ženi koja je 1959. postala ministarka u arapskom svetu i *Mahdžub* (Kairo-Bejrut, 2016, film o koptskom doktoru, zagovorniku mira, pesniku i piscu za mlade).

Živi i stvara u Parizu.

Priča *Slika pokojnika* (*Şūra al-marḥūm*), prevedena je iz zbirke kratkih priča *Zemlje bunta* (*Bilād al-ṭāḥ ṭah*), str. 15–25, Kairo 2022, prvo izdanje, Dār el-Miṣrī el-Lubnānī.

S arapskog preveo i belešku o autorki sačinio:

Miroslav B. Mitrović

Memoar *Nije to ništa strašno* Džulijana Barnsa kao soba odjeka

U razgovoru koji je 2013. godine vodio sa Džulijanom Barnsom, Mark Loson se priseća da je ovaj pisac negde oko 2003. izjavio da iz privatnih razloga „ne može da zamisli da bi bilo kada mogao da napiše memoare“.¹ Slično Gistavu Floberu, Barns u *Floberovom papagaju* piše da veruje u „nevažnost pišćeve ličnosti“ (8)² i nema želju da se ispoveda. Ipak, u jednom intervjuu 2007, priznao je da je „nepotpun ili netačan pratilac Flobera“ jer je u delu *Istorija sveta u 10 ½ poglavlja* uključio polu-poglavlje „Uzgred“, koje je opisao kao „nedvosmisleno autobiografsko“.³ Uz to, 2008. godine objavio je *Nije to ništa strašno*, delo koje počinje kao porodična ispovest, a zatim je 2013. godine, pet godina nakon smrti supruge, napisao i *Nivoe života*, naslov u kom se treći deo fokusira na njegovo tugovanje i bol. U ovim novijim slučajevima, kada Barns odlazi u autobiografsko, on mahom pristupa tom žanru kroz pitanje smrti (ili propasti). On daje opravdanje za upotrebu autobiografskog iskustva činjenicom da je „spreman da [svoj] život koristi kao primer nečega“. Tako je objasnio da je u slučaju dela *Nije to ništa strašno* pristupio opštim temama (smrt, religija) kroz konkretno (svoju porodicu i sebe): „Razlog zašto započinjem delo u okviru memoarskog u svojoj novoj knjizi je zato što mislim da je to najlakši način da čitaoca uvedem u duže delove o smrti i Bogu u koje se oni možda ne bi inače upustili.“⁴

Nije to ništa strašno može se smatrati prekretnicom u opusu Barnsa, ne samo zbog načina na koji rekapitulira i preispituje svoje

1. Mark Lawson. "Front Row. Levels of Life". BBC Radio 4. 3. april 2013.

2. Citati iz ove knjige navedeni su prema izdanju: Džulijan Barnes. *Floberov papagaj*, preveo Nebojša Palić. Banja Luka: Biblioner, 2008. Brojevi u zagradama pored citata označavaju stranicu iz ovog izdanja. (*Prim. prev.*)

3. Vanessa Guignery and Ryan Roberts. "Julian Barnes: The Final Interview". Vanessa Guignery and Ryan Roberts, eds. *Conversations with Julian Barnes*. Mississippi: University of Mississippi Press, 2009, str. 165.

4. Isto.

misli o smrti koje ga prate od adolescencije, već i zbog toga što deluje kao soba odjeka njegovih prethodnih i budućih dela. Knjiga indirektno osvetljava put pisca koji se osvrće na svoje rane dnevnike i prvi roman te se čini da se projektuje unapred anticipirajući teme koje će dobiti svoj fikcionalni razvoj u kasnijim knjigama, posebno u delima *Nivoi života* i *Jedina priča*. Tako se mogu uspostaviti paralele između ranih beležnica koje sadrže određene rečenice i ideje koje su nekoliko decenija ostale neiskorištene, fikcije u kojoj se neki autobiografski elementi transformišu u mašti te nefikcijskih zapisa koji osvetljavaju poreklo nekih citata i epizoda. Ovo poglavlje fokusira se na ove odjeke, sa posebnim interesovanjem za teme propadanja, smrti i tugovanja, ali i razmatra preklapanja između života i fikcije, sećanja i izmišljanja.

Opsednutost smrću: od ranih beleški do *Nije to ništa strašno*

Barns sebe opisuje kao „pisca koji polako sagoreva“ i primećuje: „Stvari obično moraju da se razgrade, a ja ih gomilam ne znajući da to radim.“⁵ Rani dnevnići i beleške ovog pisca često sadrže ideje ili fraze koje tematizuju smrt i koje su kasnije našle svoje mesto u njegovim knjigama. To je slučaj s izrazom „Nije to ništa strašno“, koji se pojavio u Barnsovim ličnim dokumentima nekoliko decenija pre nego što je objavio knjigu istog imena:

Ovo pronalazim u svom dnevniku, napisano pre dvadeset i više godina:

Ljudi kažu za smrt: „Nije to ništa strašno.“

Kažu to brzo, ležerno. Kažimo to sada opet, polako, prenaglašavajući: „Nije to NIŠTA strašno.“ (85)⁶

5. John O'Connell. "Julian Barnes: Interview". Time Out, 18. septembar 2008.

6. Citati iz ove knjige navedeni su prema izdanju: Džulijan Barns. *Nije to ništa strašno*, preveo Ivan Filipović. Beograd: Geopoetika, 2008. Brojevi u zagradama pored citata označavaju stranicu iz ovog izdanja. (Prim. prev.)

Još jedan primer njegovog sporog procesa sagorevanja jeste i rečenica „Hajde da raščistimo ovo sa smrću“, koja se pojavljuje nekoliko puta u beleškama iz sedamdesetih i osamdesetih godina i koju je on nameravao da iskoristi kao uvodnu rečenicu u onome što je nazvao „Romanom o smrti“ (1.1.1⁷). Ova ideja pretočena je u roman *Zureći u sunce*, ali ta rečenica nije iskorишćena u tom romanu, već se pojavljuje tek tridesetak godina kasnije u knjizi *Nije to ništa strašno*, u toku rasprave o poslednjoj knjizi koju je Barns nameravao da napiše (a koja se nije ispostavila kao poslednja): „lako nisam znao hoće ti to biti fikcija ili nefikcija, prvi red sam isplanirao i zabeležio pre mnogo godina: ,Hajde da razjasnimo ovu stvar sa smrću ‘.“ (85). Kasnije u knjizi, Barns koristi treće lice pripovedanja da bi samog sebe opisao kao čoveka koji „piše knjigu o smrti“, ali i da bi podsetio na dug period između „trenutka dok smisli svoj uvodni red – ,Hajde više da raščistimo s tim‘ – pa do trenutka kada iskuca stvarni i drugaćiji uvodni red.“ (153). Sam početak knjige je upečatljiv i glasi: „Ne verujem u Boga, ali mi nedostaje“ (9) i to je rečenica koju je Barns izgovorio u intervjuu sa Rudolfom Frajburgom već 1999. godine,⁸ da bi je kasnije zabeležio u jednom od svojih dnevnika iste te godine.⁹

U prvoj beležnici koja se čuva u Centru Harija Ransoma, a koja datira iz kasnih sedamdesetih i ranih osamdesetih godina, Barns je zabeležio ovaj početak romana:

Početak romana

„Hajde da raščistimo ovo sa smrću. Planiram da umrem što bučnije mogu, sa što više negodovanja, što neljubaznije. Ne da bih proizveo efekat ili pokazao svoju prirodu, već zato što znam da će se tako osećati. Biću ohrabren da budem

7. Brojevi u zagradama označavaju klasifikaciju istraživačke građe o delu Džulijana Barnsa u Centru Harija Ransoma na Univerzitetu Teksas u Ostinu, organizovano u numerisane odeljke i pododeljke. (*Prim. prev.*)

8. Rudolf Freiburg. “Novels Come out of Life, Not out of Theories’: An Interview with Julian Barnes”. Guignery and Roberts, 2009, nav. delo, str. 41. Barns takođe koristi tu frazu u razgovoru sa Nadin O’Rigan 2003. godine. Nadine O’Regan. “Cool, Clean Man of Letters”. Guignery and Roberts, 2009, isto, str. 116.

9. Komentari Džulijana Barnsa na preposlednju verziju rukopisa ove knjige zabeleženi između 22. i 27. marta 2018.

ljubazan, dostojanstven, da postavim primer, ali znam da će biti iznerviran neprikladnim skupom ljudi koji dolaze da me vide, i prestrašen sigurnošću svoje buduće nepostojanosti. Stoga sam odlučio da se ponašam loše.“ (1.1.1)

Kraća verzija ovog početka u drugoj beležnici iz osamdesetih godina bila je: „Hajde da raščistimo ovo sa smrću. Već je predugo tu“ (1.1.2). vrativši se na tu upečatljivu prvu rečenicu 2014. godine, Barns je ocenio da to nije „dobra početka rečenica“ zbog „tog strašnog spoja glasova *t* i *h* u rečima *death* i *thing* koje jedva možete izgovoriti ili pročitati“, ali je priznao „činjenicu da je godinama razmišljao o tome da će jednom postojati knjiga o smrti“.¹⁰ U fascikli nazvanoj „iskorišćene beleške“ za knjigu *Nije to ništa strašno*, Barns je napisao: „kraj – da li sam, raščistio ono sa smrću? Ne znam. Možda sam samo iscrpeo svoje misli o tom pitanju, a ta iscrpljenost može da se protumači kao – šta? – zaključak? Mudrost? Teško“ (3.5). Konačna verzija u knjizi je zgusnutija: „[M]oram pokušati da proverim mnoge stvari. [...] Da li sam ovo oko umiranja shvatio dobro – ili barem malo bolje?“ (196–197). Ponovno pojavljivanje ovog izraza nekoliko decenija nakon što je prvi put zabeležen ukazuje na dug proces sazrevanja nekih ideja i rečenica, kao i na njihovo slobodno kretanje iz jednog teksta (objavljenog ili neobjavljenog, fikcionalnog ili nefikcionalnog) u drugi tokom godina.

Još jedna veza može se uspostaviti između naratorovih razmišljanja o strahu od smrti u prvom delu *Metrolenda* i promišljanja u delu *Nije to ništa strašno*. U *Metrolendu*, Krisov strah od smrti dolazi noću, dok leži bespomoćno u krevetu: „Nagli, rastući strah koji vas iznenada zahvati; snažna potreba da viknete, koju kućni red zabranjuje (uvek to čini), pa tako ležite s otvorenim ustima u podrhtavajućoj panici“. (54)¹¹ Na margini primerka sa unetim komentarima *Metrolenda* Barns je napisao: „Tema koja zaslužuje

10. Mark Lawson. "Mark Lawson Talks to Julian Barnes". BBC Four Television. 30. mart 2014.

11. Citati iz ove knjige navedeni su prema izdanju: Julian Barnes. *Metroland*. London: Jonathan Cape, 1980. Brojevi u zagradama pored citata označavaju stranicu iz ovog izdanja. Kako ovaj roman nije preveden kod nas, citati iz njega dati su u prevodu D. B. (Prim. prev.)

da joj se ponovo vratim, recimo, 2008...“ (primerak prvog izdanja koji je pohranjen u Morganovu biblioteku i muzej, str. 54), i zaista opis Krisovih „noćnih strahova“ (54) odjekuje u naslovu *Nije to ništa strašno* kada se pominju njegovi „noćni napadi“ (27), koji su takođe zabeleženi u (delimično autobiografskom) polu-poglavlju „Uzgred“ *Istorijske sveta u 10½ poglavlja*, kada narator govori o svojim nemirnim noćima: „Katkad me strah od vremena i smrti, izbezumljenost pred nastupajućim ništavilom, hitne iz kreveta poput pračke“ (223)¹². Takođe, Krisov kratki odlomak o „strahu od umiranja“ nasuprot „strahu od smrti“ u *Metrolendu* (54) razvio se u obimniji pasaž u *Nije to ništa strašno* kada Barns citira roman *Dijalog sa smrću* (1937) Artura Kestlera u kom mađarski pisac razgovara sa pilotom aviona: „Pilot se slaže pita: „Ali zašto se onda ljudi plaše smrti?“ Kestler odgovara: „Plaše se samo umiranja.‘ „Sa mnom je upravo suprotno‘, dovikuje čovek u crnoj košulji.“ (114). To navodi Barnsa da pita, koristeći jednu od nekoliko hipotetičkih konstrukcija koje se provlače kroz knjigu: „Strah od smrti i strah od umiranja, ili/ili?“ (114).¹³ I Barns i njegov fiktivni alter ego Kris radije bi se odlučili za prvo, pri čemu Barns citira Krisovu izjavu „Ne bih se protivio umiranju, kad mu ne bi sledila smrt“ u *Metrolendu* (54) trideset godina kasnije u *Nije to ništa strašno* (122)¹⁴ i primenjuje je na sebi (114).

U *Metrolendu*, šesnaestogodišnji Kris pita svog starijeg brata Najdžela „da li se ikada plašio smrti“ i dobija „praktičan, logičan“ odgovor koji je bio svojstven Najdželovom karakteru: „Zar nije malo

12. Citati iz ove knjige navedeni su prema izdanju: Džulijan Barns. *Istorijske sveta u 10 ½ poglavlja*, preveli Ivana Đorđević i Srđan Vujića. Beograd: Geopoetika, 2006. Brojevi u zagradama pored citata označavaju stranicu iz ovog izdanja. (Prim. prev.)

13. U delu *Nije to ništa strašno* postoji jedanaest „ili/ili“ postavki u vezi sa smrću. U tekstu o dnevnicima Džojs Kerol Outs i Džoun Didion, Barns se pita u kom dobu bi bilo „manje loše“ da se postane udovac i zaključuje: „u toj igri ili/ili nema tačnog odgovora (217) (Citati iz ove knjige navedeni su prema izdanju: Julian Barnes. *Through the Window*. London: Vintage, 2012. Brojevi u zagradama pored citata označavaju stranicu iz ovog izdanja. Kako ova zbirka eseja nije prevedena kod nas, citati iz nje dati su u prevodu D. B. (Prim. prev.)) Roman *Jedina priča* počinje sličnom postavkom: „Da li biste radile voleli mnogo, pa onda i mnogo patili, ili voleli malo, pa i patili malo?“ (13) (Citati iz ovog romana navedeni su prema izdanju: Džulijan Barns. *Jedina priča*, prevela Jelena Lazić. Beograd: Geopoetika, 2018. Brojevi u zagradama pored citata označavaju stranicu iz ovog izdanja. (Prim. prev.))

14. Nakon te rečenice, Barns nudi u zagradama primer samokritike: „(Ponovo pročitavši ovu rečenicu pitam se zar ne treba da me bude stid zbog ponavljanja [istih reči]. Mada izazvan, verovatno bih insistirao da je posredi namerno naglašavanje konačnosti.)“ (122).

rano za to?" Insistiranje pripovedača – „Ali zar nikada ne razmišljaš o tome? Da pokušaš da shvatiš šta se tu dešava?“ – dovodi samo do daljih dokaza o bratovom „čvršćem, manje mučnom razumevanju kraja svog života“: „Sasvim je očigledno o čemu se radi, zar ne? Kaput, finito, spuštaj zavesu“ (56). U svojoj kopiji knjige sa komentarima Barns je napisao: „Moj vlastiti brat, filozof, bio je prirodno sasvim drugačiji od ovoga“ (primerak iz Morganove biblioteke i muzeja u Njujorku, 56), a 2018. godine zabeležio je i ovo: „Siguran sam da nisam kao mlad pitao Džonatana o smrti. Zapravo, čini mi se da sam izmislio taj razgovor kada sam pisao *Metrolend*.¹⁵ Iako je Džonatan Barns kao tinejdžer bio sasvim drugačiji od fikcionalnog Najdžela, kao odrasla osoba usvojio je njegov stav prema prestanku života. Doista, u knjizi *Nije to ništa strašno*, Barnsov stariji brat, tada u svojim ranim šezdesetim godinama, deluje podjednako pragmatično u vezi sa smrću kao i njegov mladi fiktivni prethodnik, izjavljajući da, iako je „ne priželjuje“, ona ga „ni ne brine“ (56). U mejlu svom mlađem bratu od 30. marta 2005. godine, napisao je: „Plašim li se svog ličnog nestanka? Ne. Ne želim da nestanem ovog danas (imam neke stvari koje bi trebalo da završim); ali ne bojim se nestanka“ (3.5). Džonatan Barns i njegova „nezainteresovanost [...] za smrt“ u 63. godini (57) verovatno po opuštenosti odgovara Najdželu Lojdu, čiji je mlađi brat u *Metrolendu* posedovao strah od smrti koji deluje jednako organski kao i strah koji oseća sam Džulijan Barns.

Treba ipak ostati oprezan pri navođenju takvih paralela i ne primenjivati autobiografsko čitanje fikcije na proizvoljan način. Iako je Barns predstavio delo *Nije to ništa strašno* delimično kao porodičnu memoarsku priču, isto tako je tvrdio da ovo nije njegova autobiografija.

Ovo nije autobiografija

U beleškama koje je napisao pre javnog čitanja odlomka iz knjige *Nije to ništa strašno* Barns je skrenuo pažnju na opštu prilagodljivost knjige: „žanr se kreće između specifičnosti memoara i opštosti eseistike“ (3.5). U propratnom tekstu koji je napisao za

15. Komentari Džulijana Barnsa, 2018.

knjigu (koji je vrlo sličan tekstu objavljenom na zadnjoj korici knjige), napisao je ne samo da su u pitanju „porodični memoari, razmena sa bratom filozofom, meditacija o smrtnosti, slavlje umetnosti, rasprava s Bogom i počast francuskom piscu Žilu Renaru“, već i da je to „mudra, duhovita i uznemirujuća knjigu koja se ne može svrstati ni u jednu kategoriju ili klasifikaciju – osim kao knjiga koju može da napiše samo Barns“ (3.5).

U izbačenom odlomku iz knjige *Nije to ništa strašno*, Barns se priseća kako su bibliotekari grubo klasifikovali njegovu zbirku kratkih priča *Sto od limunovog drveta*. To ga je navelo da razmišlja o sudbini knjige *Nije to ništa strašno*.

Kada sam napisao zbirku kratkih priča koje se bave poznim fazama života, propadanjem i raspadom, onim što se dešava kada srce, um i telo stare – kako to uvek neizbežno čine – različitim brzinama, Kongresna biblioteka ju je, u jednom od tih brutalno sažetih rezimea na poleđini naslovne strane knjige, svrstala u dve kategorije: 1. Starenje – Fikcija. 2. Starost – Fikcija. Nedavno sam video knjigu svrstavanu kao: Samopomoć – Tuga. Kako mislite da oni kategorizuju Bibliju? Samopomoć – Svetla strana. Ili možda: Samopomoć – Fikcija. Delikatno pitanje. A kako će oni – i kako biste vi? – kategorisati ovu aktuelnu knjigu? Samopomoć – Samosažaljenje? Pitam se. Možete s pravom smatrati da je razmatranje sopstvene smrti sebično. Iako, kao što sam već rekao, ovo nije autobiografija, i svoj slučaj nudim samo kao primer u ovom određenom vremenu i ovom određenom društvu. Ne tražim vaše sažaljenje (iako ga svakako ne bih odbio). Kako god bilo, ne razmatram samo svoju smrt; verujem da razmatram i vašu. (3.5)

Potpuna besmislenost etiketiranja jasno je izložena ovde. Ako Barns voljno predstavlja knjigu *Nije to ništa strašno* kao porodične memoare, isto tako tvrdi već na početku knjige da „Ovo nije, uzgred, „moja autobiografija“ (35), a navodnici dodatno skreću pažnju na autorovu odbojnost prema ovom žanru. Kada je pročitala prvu

verziju početka knjige, Hermajoni Li priznala je da ju je „izloženost samoj sebi [plašila] na prvi pogled“ (3.5). Postoji još jedan izbačeni pasus koji pruža dodatnu argumentaciju protiv autobiografskog modela:

Rekao sam da ovo nije autobiografija, čak i ako povremeno skreće u tom smeru. Nikada nisam nameravao da napišem autobiografiju, iz dva razloga. Prvo, život pisca (u poređenju sa životima većine ljudi koji pišu autobiografije) uglavnom je prilično dosadan, a ni moj život nije izuzetak. Kada kažem dosadan, ne mislim da je meni dosadan, već vama: to je kao molba osobe koja je napustila svoju suprugu. Meni se to ne čini dosadnim, ali znam da bi vama bilo. A drugi, važniji razlog: ja sam privatna osoba, i moj privatni život je privatna stvar. I treći – da, znam da sam rekao dva – treće, to ide protiv moje estetike: nisam pisac autobiografija – mada sam katkad u prozi koristio delove svog života, uvek na ilustrativan, a ne ispovedan način. (3.5)¹⁶

Jedna od specifičnosti geneze knjige *Nije to ništa strašno*, koja ju je učinila više autobiografskom nego što je pisac prvobitno planirao, jeste to što je prešla put od meditacije i privatnog monologa do neke forme dijaloga Barnsa i njegovog brata. Dana 22. marta 2005. godine, Barns je počeo postavljati pitanja svom bratu o porodičnim sećanjima putem mejla i napisao „Radije ne bih želeo da ti kažem zašto želim da znam, jer bi to moglo uticati na tvoje odgovore“ (3.5). Džonatan Barns odgovorio je odrično na prva tri pitanja koja mu je brat postavio u tom prvom mejlu:

16. U jednom intervjuu iz 2002, Barns je na pitanje kako bi se zvala njegova autobiografija, ako bi je uopšte napisao, dao duhovit odgovor: „Imam tako dobar naslov da ne smem ni da vam kažem jer će neko od čitalaca da ga ukrade, a meni će trebati nekada u narednih dvadeset godina. Oduvek mi se dopadao naslov autobiografije Erika Amblera: *Ovde počiva*.“ Louise Rimmer. “Shelf Life: Julian Barnes”. Scotland on Sunday. 13. januar 2002. No, Barns je 2018. primetio da „očigledno“ nije imao naslov na umu. Komentari Džulijana Barnsa, 2018.

1) Da li se sećaš da si zauzeo drugo mesto u trci baštenskih kolica sa Dajonom Šajrerom (ako se sećaš, ko je izigravao kolica)?

NE. [Sećam se D. Š.-a i mogu da prepostavim da sam radio takve stvari u osnovnoj školi u okrugu Derventvoter. Ali, drago mi je što se toga uopšte ne sećam.]

2) Da li se sećaš neprihvatljivog sendviča sa šunkom tokom putovanja vozom za Švajcarsku?

NE. [Ne sećam se bilo kakvog putovanja vozom za Švajcarsku do srednjih godina, a već tada sam bio dovoljno star da ne rizikujem da jedem sendvič sa šunkom.]¹⁷

3) Da li se sećaš da je deda izvodio pesmu o Mesiji na radiju (prepostavljam sa Horom festivala u Hadersfildu)?

NE. (3.5)

Ovako neprekidno i silovito priznavanje zaborava označilo je početak korespondencije koja je trajala otprilike dve godine i inspirisala mnoge delove dela koje je bilo delimično memoar, a delimično esej i to ne samo o smrti, već i o nepouzdanosti sećanja koje ponekad može biti stvoreno maštanjem, što je tema koju je Barns već obradio u kratkoj priči „Tunel“ iz zbirke *Obale Lamanša*, kao i u drugim romanima, a kojoj se detaljnije vratio u delu *Ovo liči na kraj*. U svom odgovoru na mejl Džonatana Barnsa, pisac je dao više informacija o svom projektu: „Pišem nešto što će početi dečijim sećanjima i završiti (verovatno) u neurofiziologiji verskog verovanja. Kako ću doći do toga trenutno nisam siguran“ (3.5). Ono što tada još nije znao bilo je da će uključiti odgovore svog brata u svoju knjigu. Dve godine kasnije, 21. maja 2007. godine, Barns mu je pisao:

Nisam razmišljao niti imao namjeru kada sam počeo postavljati pitanja putem mejla da ću uključiti tvoje odgovore na način na koji jesam. Mislio sam da samo

17. Barns pominje ovu razmenu mišljenja u delu *Nije to ništa strašno*: „Moj brat se ne seća da su u trci baštenskih kolica on i Dajon Šajrer pre više od pola veka bili drugi, i stoga nije u stanju ni da potvrdi ko je od njih dvojice bio baštovan, a ko kolica. Niti se seća neprihvatljivih sendviča sa šunkom na putu za Švajcarsku.“ (38)

proveravam informacije. Međutim, tvoji odgovori su bili vrlo oštiri, pa je to postalo brži način (koji se istovremeno i više protivio istini i ukazivao na netačnost sećanja) za pisanje dela. (3.5)

Knjiga koja pominje Džonatana Barnsa već u trećoj rečenici („Pitao sam brata“, (9)), razvijala se kako je pisac uključivao komentare svog brata (kao i svojih sestričina i prijatelja), naročito insistirajući na neslaganjima u njihovim sećanjima na priče iz porodične prošlosti. U izbrisanim delu rukopisa, Barns se poziva na bratovljev sopstveni projekat pisanja memoara o roditeljima njihove majke: „Rekao mi je da je nekada nameravao da napiše neke kratke memoarske odlomke o njima, ali je napustio taj projekat jer više nije mogao da razlikuje sećanje od mašte“ (3.5). Ovo preslikava Barnsove vlastite sumnje u vezi sa upotrebom autobiografskih elemenata u fikciji, koje je izrazio u drugom izbačenom delu iz knjige *Nije to ništa strašno*: „problem koji postoji sa pisanjem proze koja je bliska vašem stvarnom životu jeste mogućnost da fikcionalizacija izbriše istinsko sećanje“ (3.5).

Barns je svesno fikcionalizovao život svojih roditelja u kratkoj priči „Ograđeni voćnjak“, prvi put objavljenu u časopisu *New Yorker* 2002. godine¹⁸, a kasnije publikovanu u zbirci *Sto od limunovog drveta* 2004. godine (177–199)¹⁹. U ovoj priči, fikcionalni pripovedač (po imenu Kris, kao u delimično autobiografskom *Metrolendu*) pita oca: „Šta će mama bez tebe?“, na što dobija odgovor: „Sama veslati u svom čamcu“ (189)²⁰, dok Krisova majka kasnije razmišlja: „Da sam barem samo živela sama za sebe“ (189). Šest godina kasnije, u knjizi *Nije to ništa strašno*, Barns se seća komentara svoje sopstvene majke: „Da mi je samo da se vratim u detinjstvo, pa da veslam svoj sopstveni kanu“ (135). Ovaj odjek nije slučajan kao u

18. Julian Barnes. "The Fruit Cage". *New Yorker*, 13. maj 2002, str. 78–85.

19. Prvobitni naslov priče bio je „Održiva mogućnost“, a Barns je razmatrao i naslov „Partija bilijara“. (2.6.8).

20. Citati iz ove priče navedeni su prema izdanju: Džulijan Barns. „Ograđen voćnjak“, prevela Nina Ivanović. *Sto od limunovog drveta*, preveli Zoran Paunović, Ivana Đurić Paunović i Nina Ivanović. Beograd: Geopoetika, 2005. Brojevi u zagradama pored citata označavaju stranicu iz ovog izdanja. (*Prim. prev.*)

ranijem primeru, jer u knjizi *Nije to ništa strašno* Barns priznaje da je namerno mešao stvarnost i fikciju u priči „Ograđeni voćnjak“:

Dok mi je majka bila udovica, napisao sam jednu kratku priču smeštenu u prepoznatljivo okruženje roditeljskog bungalova („vrhunski letnjikovac“, kako bi ga opisali rečnikom agenata nekretnina, a kako sam tek kasnije otkrio). Koristio sam takođe i prepoznatljivi karakter svojih roditelja i njihov način interakcije. Postariji otac (tih, ironičan) vara ženu sa doktorovom udovicicom iz susednog sela; kada majka (oštrog jezika, iritirajuća) sazna za to, ona odgovara – odnosno tako nam se servira, ali nismo sasvim sigurni – napadajući ga teškim francuskim tiganjima. Radnja – patnja – prikazana je iz ugla njihovog sina. Iako sam priču zasnovao na ujdurmi jednog sedamdesetogodišnjaka o kojoj sam čuo negde drugde i koju sam zatim nakalemio na svakodnevnicu svojih roditelja, nisam se zavaravao u vezi s onim što mi je bila namera. Retrospektivno sam – posthumno – pružao ocu malo zabave, uživanja u životu, u vazduhu, svrstavajući pritom svoju majku u dementirani kriminalitet. I ne, ne mislim da bi mi se otac zahvalio na ovom fikcijskom poklonu. (132)

Barns je već imao ovu priču na umu krajem osamdesetih dok su mu roditelji još bili živi (njegov otac preminuo je 1992. godine, a majka 1997) i razmišljaо je o „priči/romanu o strasti u starosti“. U svojoj drugoj beležnici, ispisao je dve stranice i jedanaest uvodnih redaka koji su sažetija verzija trećeg pasusa od dvadesetak redova priče „Ograđeni voćnjak“ (179–180), počevši sa „Čitavog života poznajem svoje roditelje“ (1.1.2).²¹ Kraj koji je Barns zabeležio

21. Uvod koji je zapisan u beležnici glasi ovako: „Čitavog života poznajem svoje roditelje. Mora da vam ovo zvuči kao isticanje očiglednog, ali nije. Vidite, znam ih. Živeo sam sa njima kao dete, otiašao sam od kuće bez trauma; ostali smo u kontaktu; obezbedio sam im unučiće; obavljaо sam odgovorne razgovore sa njima o činjenicama vezanim za starenje; pregledao sam prihvatište sa njima; čak sam sa njima razmotrio i njihove testamente i šta žele da uradim sa njihovim pepelom posle kremacije. Shvatate, znam ih. A sada ovo.“ (1.1.2).

krajem osamdesetih takođe je vrlo blizak onom u kratkoj priči iz 2002. godine:

Kraj: otac je u bolnici, sa oštećenjem mozga, posećuju ga naizmenično supruga i ljubavnica koje on svaki put predstavi medicinskim sestrama nakon posete (ili govori pripovedaču: „Morate sada da idete, supruga mi dolazi.“) kao svoju suprugu, i ponavlja istu priču o dugogodišnjem srećnom braku. (1.1.2)

U priči „Ograđeni voćnjak“, poluparalizovanog oca posećuju naizmenično njegova supruga i ljubavnica, a kada svaka od njih odlazi, on jasno izgovara, svakome ko želi da sluša: „Moja žena, znate. Mnoge sretne godine“ (199). Može se ići i dalje i prepostaviti da postoje veze između tihog oca i iritantne majke prikazanih u „Ograđenom voćnjaku“ i u knjizi *Nije to ništa strašno*, sa jedne strane te Polovih roditelja u romanu *Jedina priča*, sa druge, odnosno majke koja ga nadzire i koja „nikada nije ostala bez teksta“ (21) i oca koji je „bio blaži i, manje sklon osudi“ (21).

U ranoj verziji rukopisa knjige *Nije to ništa strašno*, Barns se osvrnuo ne samo na svoje roditelje, već i na pitanje svoje supruge u vezi sa strukturom knjige:

Supruga me je juče pitala da li moja knjiga ima poglavlja. Bio sam iznenađen, jer retko pita o rukopisima na kojima radim (zna da joj neću ništa reći). „Ne“, odgovorio sam, i dok sam to činio, zapitao sam se da li je ona zaista mislila, „Da li tvoja knjiga ima poentu?“ Nadam se da je više od gundjanja u ritmu.²² Kao i u životu, u pisanju vidim samo ono što je ispred mene, ali ne vidim unapred. Kao i u životu, knjiga pronalazi svoj ritam i navodnu svrhu, što može biti dobro

22. Deceniju nakon što je napisao *Pustu zemlju*, T. S. Eliot je odbacio to delo navodeći da se radi „samo o gundjanju u ritmu“. T. S. Eliot. *The Waste Land. A Facsimile and Transcript of the Original Drafts Including the Annotations of Ezra Pound*, ed. Valerie Eliot. San Diego: A Harvest Book, Harcourt, 1971, epigraf.

ili loše.²³ Uvek sam znao gde će početi i kako će završiti. Ili bar, uvek sam znao poslednje dve reči knjige. Siguran sam da možete da ih pogodite. (3.5)

U prvobitnim verzijama rukopisa, zaista nije bilo fragmenata i praznina i u svojim komentarima o ranijoj verziji, Hermajoni Li seća se razgovora kada je Barns bio „apsolutno odlučan da uopšte ne uvrsti prostora za pauze“. Li je napisala da bi zbog toga što je knjiga „neumoljiva i na neki način bolna“ preporučila „nekoliko mesta za predah“, a pisac je u završnoj verziji teksta uključio neke praznine i predaje koje dele tekst.²⁴

Možda je značajno što je Barns izbrisao ranije citirani pasus u kom je pomenuo svoju suprugu jer se ona retko pojavljuje u knjizi, dok pisac pruža brojne autobiografske detalje o svojoj porodici i citira stavove svojih prijatelja o smrti i religiji. Osim nekoliko prolaznih referenci na „moju suprugu“, jednu na „P.“ – knjiga nosi posvetu „P.“ koja je u posveti romanima imenovana kao „Pet“ – i njen „lakonski pristup tumačenju snova“ (121), Barnsova supruga uglavnom ostaje u senci. Li je komentarisala ovu „primetno izostavljanje“ 14. januara 2007. godine:

U svemu tome, uhvatim sebe da se pitam šta je sa strahom od smrti osobe koju voliš. Nema nikakve veze ili paralele? Da li opsesija smrću nije jednako snažna kao kod tebe – kako će njoj kada ona umre, kako će biti tebi kada ona umre, koliko se i toga plašiš? To se nikada ne javlja. S obzirom da „tvoja supruga“ povremeno ulazi u ovu autobiografsku knjigu (budući da se neobavezno ophodi prema svojim snovima), često mi pada na pamet da ne

23. Barns je sličnu strukturu koristio i u knjizi *Čovek u crvenom kaputu* iz 2019, navodeći da se „njena struktura razvila iz strukture dela *Nije to ništa strašno* – neka vrsta kontrolisanog lutanja“. Iz privatne korespondencije sa autorom, 29. avgust 2019.

24. U elektronskoj verziji knjige iza koje stoji izdavači Borzoi Books i Knopf, uvedena je numeracija poglavlja umesto neprimetnijeg odvajanja delova teksta praznim linijama i belinama: svako poglavље je numerisano (ukupno ih ima šezdeset i osam) i počinje na novoj stranici teksta, što menja ritam čitanja prvobitne verzije i čitaocima daje više prostora za odmor i osećaj sistematicne umesto fluidne strukture.

govoriš ništa o strahu od NJENE smrti ili NJENOM strahu od smrti – neobično je što često citiraš prijatelje i mnogo govoriš o porodici, ali ne citiraš osobu koja ti je najbliža. (3.5)

Pisac je verovatno namerno napravio ovaj propust, ne samo zato što je Pat Kavana bila „veoma privatna osoba“ i „mrzela da vidi svoje ime u štampi“ (zbog čega Barns takođe ne koristi njenovo ime ni u delu *Nivoi života*)²⁵, već i zato što mu se njen smrt činila nezamislivom pre njegove. Njenova smrt bila je veoma nagla, samo osam meseci nakon objavljinjanja knjige *Nije to ništa strašno*, kako je pomenuto u *Nivoima života*, sa samo „trideset sedam dana između dijagnoze i smrti“ koja se desila 20. oktobra 2008. godine (68).²⁶ Treći deo ove knjige, naslovlen „Gubitak dubine“, koji je Barns završio 20. oktobra 2012. godine, bavi se nekim od pitanja koja je postavila Li, fokusirajući se na tugovanje udovca, žalost, usamljenost (ili bolje rečeno, „bez-nje-nost“ (106)), bes i razmišljanja o samoubistvu.

I opet se primećuje odjek između fikcije i nefikcije koji seže nekoliko decenija jer je Barns skoro trideset godina ranije pisao o tugovanju udovca u *Floberovom papagaju*, romanu u kom pripovedač umire supruga kada je on sam u šezdesetim godinama (kao i Barns 2008). U knjizi *Nivoi života*, Barns je reprodukovao odlomak iz poglavljia „Prava priča“ iz *Floberovog papagaja* koji je čitao na sahrani svoje supruge u oktobru 2008. godine, a koji je jezovito anticipirao njegova sopstvena osećanja tuge (107). Barns je objasnio: „možda, umesto da izmislim odgovarajuću žalost za svoj lik, prosto predviđao vlastita moguća osećanja“ (107–108). Takođe je tokom leta 2007. godine napisao kratku priču o udovstvu, „Linije braka“²⁷ koja je zatim objavljena u zbirci *Puls* (131–138), u kojoj pripovedač kratko opisuje način na koji je njegova supruga preminula: „Iznenadni umor, napadi vrtoglavice, laboratorijske analize krvi, skeneri, bolnice, još bolnica, dom za nemoćne. Brzina kojom je sve to išlo, proces, nemilosrdni

25. Lawson, 2014, nav. delo.

26. Citati iz ovog romana navedeni su prema izdanju: Džulijan Barns. *Nivoi života*, prevela Bojana Vujin. Beograd: Geopoetika, 2013. Brojevi u zagradama pored citata označavaju stranicu iz ovog izdanja. (Prim. prev.)

27. Ova priča prvobitno je objavljena u časopisu *Granta*, br. 100, zima 2007, str. 317–323.

sled događaja“ (132)²⁸. Govoreći o toj priči u jednom intervjuu, Barns je objasnio da je izbor da piše o čoveku koji je naglo postao udovac bio „čisto tehnička odluka“:

Na umu sam imao jedan par i jedno škotsko ostrvo,²⁹ i htio sam da pišem o njihovom razdvajaju, a onda, gotovo slučajno rekao sebi: „Ne, ne, oni se ne razvode. Mislim da ona umire.“ Tako sam počeo da pišem maštovito o tuzi.³⁰

Kada je zbirka *Puls* izašla 2011. godine, tri godine nakon smrti Barnsove supruge, kritičari su tumačili priču „Linije braka“ kao „vrstu elegije“, čak i ako je priča bila napisana pre njene smrti. Barns je to nazvao „čudnim načinom na koji se fikcija pretvara u pseudostinu“.³¹

Časopis *New York Review of Books* zamolio je 2010. Barnsa da napiše tekst o dva dnevnika prvih godina udovstva koje su napisale Džojs Kerol Outs (*Priča udovice: Memoari*) i Džoun Didion (*Godina magijskog mišljenja*). On je u jednom intervjuu izjavio da je bio „veoma zabrinut zbog pisanja tog teksta“ i da tada nije razmišljao o pisanju svojih vlastitih memoara.³² Međutim, ovaj tekst, koji je kasnije objavljen u zbirci eseja *Kroz prozor*,³³ omogućio mu je da razmisli o žalosti i tuzi, iako još uvek ne o sopstvenoj tuzi, a nekoliko meditativnih pasaža i citata iz tog teksta kasnije su uključeni u treći

28. Citati iz ove priče navedeni su prema izdanju: Džulijan Barns. „Linije braka“. *Puls*, prevela Nina Ivanović Muždeka. Beograd: Geopoetika, 2011. Brojevi u zagradama pored citata označavaju stranicu iz ovog izdanja. (Prim. prev.)

29. Neimenovano škotsko ostrvo u priči zapravo je ostrvo Bara u blizini škotske obale gde su Barns i njegova supruga bili na odmoru i posetili Sali Boman i Alana Haurda. Barns im je mejlom tokom jula i avgusta 2007. postavljao pitanja o imenima muškaraca i žena koji žive na ostrvu kao Hrišćani, o pojedinostima njihove odeće i o tradiciji „venčavanja uz izjavu“ (3.4).

30. Lawson, 2013, nav. delo.

31. Lawson, 2013, isto.

32. Lawson, 2013, nav. delo.

33. Julian Barnes. „For Sorrow There Is No Remedy“. *New York Review of Books*, god. 58, br. 6, 7. april 2011, str. 10–14. Ovaj tekst je objavljen i u zbirci *Kroz prozor* sa naslovom „Upravljujući tugom“ (215–227).

deo *Nivoa života*. Dok je pisao ovaj tekst, a pre no što je počeo da piše deo posvećen tuzi u *Nivoima života*, Barns je takođe vodio dnevnik o poslednjim nedeljama života svoje supruge i prvim godinama svog života udovca. On je spomenuo u jednom intervjuu:

Postoji nešto što je paralelno sa delom o tuzi u knjizi *Nivoi života*, a to je ogroman dnevnik koji sam vodio tokom bolesti svoje supruge i u mesecima i godinama potom, i on je nekoliko stotina hiljada reči obiman. To sam delimično pisao iz terapeutskih razloga, prepostavljam, a delom i da bih zabeležio sve tačno onako kako se dogodilo, u slučaju da zaboravim. [...] Sve sam zapisivao, ali se uopšte nisam vraćao tome dok sam pisao odeljak o tuzi u knjizi *Nivoi života*, jer sam želeo da to bude kretanje i shvatanje i nepromjenjivost tuge posmatrano iz perspektive četiri godine kasnije.³⁴

Barnsova perspektiva („posmatrano iz perspektive četiri godine kasnije“) u poslednjem odeljku *Nivoa života* (koji nije dnevnik iz svakodnevnog života) stoga se znatno razlikuje od perspektive koju imaju Outs i Didion, koje su počele da vode dnevnik vrlo brzo nakon smrti supružnika. Didion je zapisala uvodne rečenice dan ili dva nakon smrti svog supruga i, kako je primetio Barns, „čekala je osam meseci pre nego što je počela da piše“ (218), dok je dnevnik koji vodi Outs uglavnom iz ranijeg dela njenog udovstva: „u knjizi od 415 stranica, shvatamo da smo do 125. stranice pokrili samo prvu nedelju njenog udovstva, a do 325. smo još uvek samo na osmoj“ (218).

Pitanje o pravoj udaljenosti s koje treba razmatrati događaje (i rizik gubitka perspektive ako ste previše blizu sadašnjosti) nalazi se u središtu *Nivoa života*, čija tri dela nose naslove „Greh visine“, „Na nivou“ i „Gubitak dubine“, ali ovo pitanje takođe je centralno i u drugim Barnsovim knjigama. U *Nije to ništa strašno*, pisac se osvrće na teškoću u viđenju ljudi koji su vam najbliži – „Mogu biti toliko blizu da izađu iz fokusa“ (128) – dok u *Floberovom papagaju* Brajtvajt

34. Lawson, 2014, nav. delo.

sumnja u koristi gledanja u prošlost iz suviše velike udaljenosti: „Da li se slika izoštrava time što se prošlost sve više udaljava? [...] Nisam siguran“ (103). U romanima *Ovo liči na kraj* i *Jedina priča* stariji pripovedači ponovo razmatraju događaje iz svoje mladosti više od pedeset godina nakon što su se dogodili, a u *Nivoima života* pripovedač prvog dela razmišlja o pogledu američkih astronauta na Zemlju 1968. godine sa udaljenosti od 386.000 kilometara i komentariše: „Kada sebe gledamo izdaleka, kada subjektivno najednom postane objektivno: to nas psihički šokira“ (33). Čini se da je prolazak četiri godine nakon smrti supruge bio pravi vremenski period za Barnsa da pronađe pravu udaljenost fokalizacije na kojoj treba razmotriti svoju tugu u *Nivoima života*.

Memoari Barnsa se razlikuju ne samo po žanru i vremenskom odstupanju od memoara Outs i Didion, već i po sadržaju:

Didion piše esejički i koncizno, tražeći spoljne veze, pokušavajući da svoj slučaj stavi u širi kontekst. Outs piše opširno, kao romanopisac, idući između prvog i trećeg lica, pokušavajući (ne uvek sa uspehom) da sebe svede na poziciju „udovice“, iako povremeno poseže za osloncima kao što su Paskal, Niče, Emili Dickinson, Krašo i Vilijam Karlos Vilijams, uglavnom je usmerena na tamne unutrašnjosti, psihohaos žalosti. (*Kroz prozor*, 218)

Za razliku od ove dve knjige, sažeti deo o tugovanju u delu *Nivoima života* je meditacija koja istražuje različite modalitete tuge i žalosti, dajući primere prijatelja koji su takođe ostali udovci, pominjući evoluciju Barnsovog sopstvenog života (posebno njegovu novu zainteresovanost za operu) i spominjući više ili manje prikladne reakcije prijatelja. Knjiga poštuje privatnost Barnsove supruge, jer ne daje intimne detalje o njoj ili anegdote iz njihovog zajedničkog života. Barns je u jednom intervjuu istakao: „Ne vraćam se unazad i ne govorim ‚Ovako je izgledao naš zajednički život, a onda se desila ova strašna stvar.‘ Počinjem od tačke u kojoj tuga počinje, zaista, i tek ponekad se vraćam unazad.“³⁵ Takođe, ime njegove supruge

35. Lawson, 2014, nav. delo.

nikada se ne pominje u knjizi osim u belešci koja sadrži njenu fotografiju i kratku biografiju. Ova beleška („Pet Kavana rođena je u Južnoj Africi, a u London se preselila 1964. godine. Radila je u marketinškoj industriji, a zatim četrdeset godina kao književna agentkinja. Udalila se za Džulijana Barnsa 1970. godine i preminula je 2008.“) može podsetiti na Brajtvajtovu sopstvenu sažetu biografiju njegove supruge u *Floberovom papagaju* – „Rođena je 1920, udala se 1940, izrodila je dvoje dece, prvo 1942. i drugo 1946, umrla je 1975.“ (170) – neadekvatnim sažetkom njenog života koji tera naratora da započne novi odeljak rečenicom: „Počeću ponovo“ (170). Barnsova svest o nedostatnosti takvih neformalnih prezentacija možda ga je navela da ispisuje meditaciju o tuzi pre nego lično i autobiografsko sećanje na trenutke koje je delio sa suprugom.

Privatnost Barnsove supruge tako je bila sačuvana kako u delu *Nije to ništa strašno*, tako i u delu *Nivoi života*, kao i identitet još uvek živih prijatelja u prvom sećanju, budući da nisu imenovani, već samo opisani inicijalima³⁶ ili takvih nejasnih formula kao što su „jedan prijatelj“ ili „čovek kog sam znao“. Međutim, dve usputne reference na neimenovanu žensku prijateljicu koja ima više od inicijala u delu *Nije to ništa strašno* (to mogu biti ili dve različite osobe ili ista osoba) zaslužuju posebnu pažnju, budući da se ista žena pojavljuje u obliku fikcije deset godina kasnije u delu *Jedina priča*.

Fikcionalizovanje sećanja u *Jedinoj priči*

U knjizi *Nivoi života*, Barns je napisao: „Svaka priča o ljubavi je potencijalna priča o žalost“ (42, 67), a to je rečenica koja savršeno sažima njegov trinaesti roman *Jedina priča*. Nakon objavlјivanja te knjige, Barns je primetio: „Kada pišete o ljubavnom životu, koristite ono što ste posmatrali, što ste doživeli i ono što ste zamislili, i trudite se da sve to pretvorite u istu smesu“.³⁷ Takva suptilna

36. Barns je u beleškama napisao: „po pravilu, mrtvi su imenovani i tako ostaju onoliko živi koliko to sada mogu da budu. Oni koji su živi još uvek nisu zaslužili da im navodim puna imena“ (3.5).

37. Hermione Lee. "Julian Barnes in Conversation with Hermione Lee", 21 February 2018, Royal Institute, London.

mešavina zaista se može pronaći u *Jedinoj priči*, čiji je glavni zaplet nagovešten ne samo idejom za roman o „vezi mlađeg muškarca i starije žene“ u beležnici iz ranih osamdesetih (1.1.1) i odnosom između Adrijana i Veronikine majke u romanu *Ovo lici na kraj*,³⁸ već i sećanjem piscia na svoju prijateljicu. U delu *Nije to ništa strašno*, Barns piše: „Svojevremeno sam godinama pokušavao da izbavim jednu prijateljicu iz bede dugotrajnog alkoholizma. Posmatrao sam izbliza kako gubi svoje kratkoročno pamćenje, a zatim i ono dugoročno, a sa tim i sve ostalo“ (115–116). Baš kao što Pol u *Jedinoj priči* bespomoćno posmatra kako se pamćenje njegove ljubavnice Suzan Maklaud pogoršava pod uticajem alkohola (150–151), ubedivši sebe da se njeno sećanje može „potaknuti na koherentnost samo izmišljanjem priča“ (152), Barns je bolno svedočio onome što je, prateći Lorensa Darela, nazvao „laganim osramoćivanjem uma“, pa u delu *Nije to ništa strašno* opisuje „gubitak pojedinačnih i opštih sećanja prekrpljen fantastičnim apsurdnostima“ i propratni pad „svih onih koji su je poznavali i voleli“ (116):

Pokušavali smo da se držimo sopstvenih sećanja na nju – i tako, veoma jednostavno, i nje same – govoreći sebi da je „ona“ još uvek tu, prekrivena oblacima ali povremeno vidljiva u iznenadnim trenucima istine i jasnoće. Prostestujući bih ponovio, u pokušaju da ubedim sebe onoliko koliko i one kojima sam se obraćao, da je „ispod tog sloja i dalje ona stara“. Kasnije sam shvatio da sam se neprestano zavaravao, i da je „ono ispod tog sloja“ bilo –

38. U razgovoru o romanu *Jedina priča*, Barns je izjavio: „Ovaj roman je delimično izrastao iz dela *Ovo lici na kraj* u čijem središtu se nalazi veza mladića i žene srednjih godina, ali mi o toj vezi ne znamo ništa. Mi samo možemo da naslutimo, na osnovu tragova, kako je ta veza izgledala. U ovom romanu nam je sve rečeno, premda se ovaj par razlikuje od onog. Rachel Cooke: ‘Julian Barnes: ‘Flaubert could have written a great novel about contemporary America’’. *Guardian*, 29. januar 2018. Još jedna veza ova dva dela krije se u misterioznom iznosu od petsto funti koje je Veronikina majka u romanu *Ovo lici na kraj* ostavila pripovedaču (koji je sada u šezdesetim godinama) nakon svoje smrti – „petsto funti je delovalo kao vrlo specifična svota. Bilo je to više nego ništa, ali manje nego nešto“ (73) (Citat iz ovog romana navedeni su prema izdanju: Džulijan Barns. *Ovo lici na kraj*, preveo Zoran Paunović. Beograd: Geopoetika, 2012. Brojevi u zagradama pored citata označavaju stranicu iz ovog izdanja. (*Prim. prev.*) – a taj isti iznos pojavljuje se u romanu *Jedina priča* u vidu „čeka na 500 funti“ koji Suzan daje mlađom pripovedaču: „Ta suma mi je istovremeno delovala i ogromno i besmisleno“ (59).

bivalo – uništeno istom brzinom kao i vidljiva površina.
(116)

Deset godina kasnije, pripovedač romana *Jedina priča* obraća se drugima na isti način kada vide Suzan pijanu, da bi se zatim suočio s sličnim saznanjem:

A kada bi je videli pijanu, rekao bi: „Ali ispod svega, ona je i dalje ista. Ispod svega je i dalje ista.“ Koliko si puta to izgovorio pred drugima, a zapravo si se obraćao samom sebi?

I onda dođe dan kada više ne veruješ u te reči. Više ne veruješ da je i dalje ista ispod svega. Veruješ da „nije sva svoja“ jeste njenovo novo ja. (153)

Možemo se zapitati zašto je, deset godina nakon što je u knjizi *Nije to ništa strašno* pomenuo osobu koju je poznavao, Barns osećao potrebu da je pretvori u prozni lik. Jedan mogući razlog može se pronaći u *Floberovom papagaju* kada tugujući pripovedač (čija je neverna supruga izvršila samoubistvo) primećuje: „Knjige kažu: uradila je to zbog toga i toga. Život kaže: uradila je to. U knjigama je sve razjašnjeno; u životu ništa“ (177). U stvarnom životu, Barns se osećao nemoćnim pred padom svoje prijateljice, dok je fikcionalni lik u romanu podjednako zbnjen, ali oblikovanje specifičnog konteksta za priču i refleksije glavnog lika o toj situaciji, ispriovedane u naraciji iz prvog, drugog i trećeg lica u različitim delovima romana, mogu se smatrati pokušajima da se završi rečenica „Uradila je to zbog toga i toga“.

Prelazak iz stvarnog života u fikciju, iz memoara u roman, takođe može izazvati promenu tona. Kada je hospitalizovana, fikcionalna Suzan Maklaud ponavlja primedbe koje je izrekla Barnsova „ostarela prijateljica koja je patila od demencije“ kada ju je posetio u bolnici:

Onda bi možda prošla sestra i raspoloženje bi joj se hitro promenilo. „Naravno“, uveravala bi me, „sluškinje su ovde zastrašujuće dobre.“ Ponekad bih dozvoljavao da takve

primedbe prođu (njoj za ljubav, sebi za ljubav), a ponekad bi ih ona (sebi za ljubav, meni za ljubav) ispravljala. „One su, zapravo, medicinske sestre.“ Moja priateljica bi mi uputila jedan lukavi pogled kojim bi izražavala iznenađenje izazvano mojom naivnošću. „Neke od njih jesu“, priznala je. „Ali većina njih su služavke.“ (86)

Prolazi medicinska sestra.

„Ove drolje su strašno dobre“, kaže ona, mašući jednoj u prolazu.

Pomisliš: Koja taktika bi bila dobra? Da se i ti pretvaraš? Da osporavaš? Odlučiš da ne smeš da podržavaš njen nestvarni svet.

„To nisu drolje, Suzan, to su medicinske sestre.“ Misliš da je možda pobrkala „bolnicu“ i „bordel“, što, na kraju krajeva, i ne bi bio tako veliki lapsus lingue.

„Neke od njih jesu“, složi se ona. A onda, razočarana nedostatkom tvoje visprenosti, doda: „Ali većina su drolje.“ (155)³⁹

Ovi komentari mogu nakratko nasmejati čitaoca u knjizi *Nije to ništa strašno*, koja je, uprkos svojoj posvećenosti temi smrti, do izvesne mere vedra i prožeta humorom. Međutim, ton se znatno razlikuje u romanu *Jedina priča*, gde je Suzanin neizbežni pad surov i bolan za čitanje. Paralele između fikcije i nefikcije, kao i razlike u obradi, ukazuju na različite puteve koje slika, ideja ili dijalog mogu zauzeti u zavisnosti od opštег konteksta u kojem se nalaze.

Nije to ništa strašno uključuje i druge navodno anegdotske elemente ili teme koje su kasnije, svesno ili nesvesno, našle svoj put u buduće knjige. Reference na Šostakovičev pristup smrti u *Nije to*

39. I priateljica iz stvarnog života i junakinja romana govore Barnsu, odnosno Polu, sledeće: „Mislim da će te pamtitи kao jednog od najvećih kriminalaca u istoriji.“ u delu *Nije to ništa strašno* (86) i „Zaista mislim [...] da ćeš biti zapamćen kao jedan od najgorih kriminalaca u istoriji sveta“ u romanu *Jedina priča* (157) u kom fraza „istorija sveta“ možda podsvesno nosi prizvuk naslova Barnsovog romana *Istoriјa sveta u 10 ½ poglavlja* iz 1989, što još više briše liniju između fikcije i autobiografije.

ništa strašno mogle su podstaći Barnsa da napiše biografsku fikciju o ruskom kompozitoru u romanu *Šum vremena*,⁴⁰ dok ga je interes za Žila Renara, koji je otkriven u memoarima, podstakao da napiše kritiku Renarovih *Priča iz prirode* 2011. godine⁴¹ i prihvati predlog izdavača Riverrun da objavi izbor iz dnevnika tog francuskog pisca na engleskom jeziku (ovo izdanje očekuje se 2020. godine)⁴². Što se tiče prolaznog sećanja u *Nije to ništa strašno* na školskog prijatelja po imenu Aleks Brilijant, koji je počinio samoubistvo u dvadesetim godinama, to je inspirisalo duži fikcionalni razvoj za jedanaesti roman *Ovo liči na kraj*.

Preveo s engleskog Dragan Babić

40. Među mnogim stvarima koje su pokrenule pisanje tog romana jesu i Barnsovo interesovanje za Šostakovića još od sredine šezdesetih godina XX veka, kao i njegovo čitanje kontroverzne knjige *Ispovest: memoari Šostakovića* koju je napisao Solomon Volkov i tvrdio da je delo zasnovano na razgovorima sa kompozitorom, što su osporavali i kritičari i istoričari. U televizijskom osvrtu na biografski film Tonija Palmera *Stravinski: na granici* 1982, Barns je izjavio da je Šostakovića naterali da se negativno okrene prema Stravinskom, dok je njegovo iskreno mišljenje bilo da je Stravinski bio „najvažniji kompozitor našeg veka“ – a sve to su elementi koje je Barns tri i po decenije kasnije uvrstio u *Šum vremena*. Julian Barnes. "Television. Devilish Cunning". *Observer*, 18. april 1982, str. 40.

41. Julian Barnes. "Badger Claws". *London Review of Books*, god. 33, br. 13, 30 jun 2011, str. 23–24.

42. Tokom decembra 2007, Barns je u jednom tekstu pomenuo dnevnik koji je Renar vodio od 1887. do svoje smrti 1910. godine, i zapisao: „Fantastično, premda skraćeno, izdanje objavljeno je u SAD 1964 (izdavač je bio Braziller), te bi neki drugi izdavač mogao da objavi knjigu u Engleskoj na vreme za stogodišnjicu smrti 2010.“ To se nije desilo. Julian Barnes. "Christmas Books. Past, Present and Future". *Guardian Weekly*, 21. decembar 2007, str. 50.

Republika Srbija
Ministarstvo kulture i informisanja

Pokrajinski sekretariat za kulturu,
javno informisanje i odnose s
verskim zajednicama

Ovaj broj časopisa *Ulaznica* objavljen je uz pomoć Ministarstva kulture i informisanja Republike Srbije i Pokrajinskog sekretarijata za kulturu, javno informisanje i odnose s verskim zajednicama.

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

82+3

ULAZNICA : časopis za kulturu, umetnost i društvena pitanja
/ glavni urednik Vladimir Arsenić. – God. 1, br. 1
(1967)– . – Zrenjanin : Gradska narodna biblioteka
„Žarko Zrenjanin”, 1967–. – 24 cm

Pet brojeva godišnje
ISSN 0503-1362

COBISS.SR-ID 9987330

ulaznica

263-264

**časopis za kulturu,
umetnost i društvena pitanja,
Zrenjanin,
god. LVII,
novembar 2023.
Broj 263-264**

**Telefon: +381 23 566 210
e-mail: zrulaznica@gmail.com**

**Rukopise slati na adresu:
Gradska narodna biblioteka
„Žarko Zrenjanin”,
Trg Slobode 2, 23000 Zrenjanin**

**Rukopise otkucati ili poslati u
elektronskom mediju.
Rukopisi se ne vraćaju**

**Cena po jednom primerku 300,00
dinara, godišnja pretplata 900,00
dinara (za inostranstvo 2000,00
dinara). Pretplatu slati na račun
840-74664-12 Gradske narodne
biblioteke sa naznakom
„Za Ulaznicu”**

**ŠTAMPA:
Gradska narodna biblioteka
„Žarko Zrenjanin”, Zrenjanin**

УЛАЗНИЦА

263-264

УЛАЗНИЦА

ISSN 0503-1362

9 770503 136001